

ПРИЛОЗИ. ОДДЕЛЕНИЕ ЗА ОПШТЕСТВЕНИ НАУКИ
CONTRIBUTIONS. SECTION OF SOCIAL SCIENCES

ISSN 0350-1698

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ
MACEDONIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

ОДДЕЛЕНИЕ ЗА ОПШТЕСТВЕНИ НАУКИ
SECTION OF SOCIAL SCIENCES

ПРИЛОЗИ CONTRIBUTIONS

XLVIII 1–2

СКОПЈЕ – SKOPJE
2018

Уредувачки одбор:

акад. Вера Битракова Грозданова (претседател)

акад. Владо Камбовски

доп. член Изет Зеќири

Владо КАМБОВСКИ

**ПРИРОДНОТО ПРАВО
И ТРАНЗИЦИЈАТА КАКО ДЕКОНСТРУКЦИЈА:
JUS NATURALE VERSUS JUS REVOLUTIONIS**

Вовед

По поминати речиси три декади од прогласувањето на независноста на Република Македонија како самостојна држава (Уставот од 1991 година), македонското општество останува во состојба на неисполнети очекувања и неизвесност во однос на неговите развојни перспективи. На замрзнат степен на општествено-економски развој и на двојна транзиција – политички плурализам и пазарна економија, инерцијата на едноумие и партократија ги замрачува перспективите на трансформација на општеството во економски развиена, мултикултурна заедница на слободни граѓани, на владеење на правото и правдата, интегрирана во евроатлантскиот цивилизациски простор.

Македонското општество се соочува со стагнација на многу подрачја на општествениот живот: висок степен на корупција и назадување во борбата со неа (во 2017 на 107. место од 180 држави, со пад од 90. место претходната година, според *Corruption Perceptions Index (CPI) 2017*, Transparency International); низок степен на остварување

на начелото на владеење на правото – според последниот објавен Индекс на World Justice Project (WJP Releases 2017–2018 за 2017 година), со кој се мери владеењето на правото во 113 држави, Република Македонија се наоѓа на 57. место, со пад за три места од 2016 од 54. место, зад неа во регионот се само Албанија – 68. и Србија – 76. место; според индексот на човечки развој (Human Development Index) во извештајот од 2017 година (UN Development Programme's Human Development Report), од 188 држави – Република Македонија е во кругот на земјите со висок развој на 82. место, но зад сите други земји во регионот (Словенија – 25., Хрватска – 45., Црна Гора – 48., Романија – 50., Бугарија – 56., Србија – 66., Албанија – 75., БиХ – 81.); квалитетот на живот, исто така, е на најниско рамниште, како што покажува *Quality of Life Index for Country 2016 Mid-Year*, од 61 држава – Република Македонија е на 46. место (наспроти Хрватска – 22., Романија – 32., БиХ – 34., Бугарија – 38., Србија – 40.). Сите овие мерења на клучните аспекти на статусот на поединецот и неговите слободи и права и општествената благосостојба што им погодува се совпаѓаат, исто така, со тврдите факти што се однесуваат на забавениот економскиот раст и развој, изразен низ стапката на сиромаштија: во 2002 година, таа изнесува 30,2 % од населението, додека во 2010 – 30,9 % (в. ДЗС, 20 години независна Македонија, Скопје 2011). Задржувањето до денес на стапка на сиромаштија од над 25 % покажува стравотен пораз за едно општество кое своите амбиции да се приклучи кон европската заедница на развиени демократии ги препушта на „заробена држава“ и по толку години независност.

Прашањето *зошто транзицијата не ги дава очекуваните резултати* претставува повод за сериозно научно проникнување во бројните противречности во сите општествени подрачја и подготвеноста на граѓаните за премин во повисока фаза на демократија и владеење на правото. Меѓу нив посебно место зазема односот помеѓу политиката и нејзиното сфаќање како „поле на неограничени можности“, кое се повикува на *jus revolutionis*, од една страна, и *jus naturale* како темел на општествен поредок заснован врз природните и еднакви човекови слободи и права, правда и владеење на правото, од друга страна.

Jus naturale: историски дискурс

1. Првата филозофска мисла за правото во антиката ги рефлектира тогашните стојалишта за единство меѓу физичките закони и човечките правила на однесување (*physis* и *nomos*) изразено во *logos*, кој е одблесок на универзалниот закон што управува и со законите на природата и со законите на разумот. Јонските филозофи – *Талес*, *Анаксимандар* и *Анаксимен*, во потрагата по животворно начело, кое е основа на сè што постои и е суштина на нештата, ги земаат природните сили и нивните противположни судири и рамнотежа (*Аристотел* ги нарекува „физичари“, филозофи на природата; в. поопширно *Миџевски* (2006), 15). Втемелената филозофска позиција од „физичарите“ има решавачко влијание и врз потрагата по суштината на правото, низ сфаќањето за единството (монизмот) и универзалноста на природата и нејзините закони и правото на полисот. Таа е појдовна основа на првото „природно-правно“ учење, развиено од *Хераклиј* (околу 540-480 г. пр.н.е.), според чиешто објаснување (во делото „За природата“), правото, како и сите човекови дела и односи се во длабоко единство со општите космички процеси на „скриената хармонија“ достапна и за човековото спознание. Законите на полисот не се ништо друго освен одраз на космичкиот поредок, како глас на космичката справедливост („сите човекови закони од еден божествен се хранат“!).

Во оваа концепција, всушност, е содржано јадрот на учењето за природното право, како поим кој упатува на некое разумно начело (норма на сеопштиот разум), изразено во позитивниот закон.

Во повисоката фаза на класичната античка филозофска мисла, учењето на софистите (V-IV век пр.н.е.) го напушта натурфилозофскиот пристап (на „физичарите“!) и го промовираат индивидуалниот и субјективен метод на објаснувањето на природата на правото. Правото (*номос*) е обичај кој важи за сите кои се дел од полисот (*Пиндар*: *nomos vasileus panton*, „законот како цар над сè, на боговите и на луѓето!“), и се појавува, од една страна, како морал, а од друга страна како закон. Правдата е срцевина на природното право, како божествен и сеопшт закон на непишана справедливост, во спротивност со променливиот и временски определен закон на полисот. Најзначајниот претставник на софистиката *Протагора од Абдера* (481-411 г. пр.н.е.) го објаснува односот помеѓу природното право и позитивниот закон поаѓајќи од максимата: мера на сите нешта е човекот, на оние што

постојат да постојат, а на оние што не постојат да не постојат“ (*homo mensura: omnium rerum homo mensura est*, според *Laertus*, в. *Hicks*, (1972) IX, 8,51). Истакнувањето на емпирискиот човек како мера на нештата претставува квалитативен филозофски скок кон субјективно и вредносно-релативистичко сфаќање на природното право: државата и законот не се дадени од природата, туку се производ на мудроста, на човековото спознание, како високо достигнување на човекот и сведоштво за неговото воздигнување над останатата природа.

Тразимах (450-350 г. пр.н.е.), според кого законите го јакнат правото на моќниот и ги штитат интересите на оние што владеат, укажува на немоќта на *номос*-от да ја достигне правдата: во политиката, во која се создаваат законите, за жал, не царуваат доблести и идеали, туку спротивното – мал престапник кој нешто украде се казнува, а големиот престапник може да стори тешки неправди и останува неказнет (оттука и плебејската правна поговорка: *Dat veniam corvis, vexat censura Columbus* – на гавраните им се простува, гулабите ги ставаат на мака). *Плaтoн* во „Држава“ ги изложува погледите на софистите низ дијалогот меѓу *Тразимах* и *Сократ* (в. *Плaтoн*, (1969), 17): Т – „Јас тврдам дека правичното не е ништо друго освен она што му користи на посилниот... Секоја власт си поставува закони во своја корист: демократијата демократски, тиранинот издава монархистички закони, а така постапуваат и другите власти...“ С – „...Кажи ми, о Тразимаху, дали сакаше да речеш дека е правично она за што посилниот мисли дека му носи корист, сеедно дали тоа навистина му користи или не?“ Т – „Никако! Зарем мислиш дека би можел да го наречам посилен некогаш тогаш кога ќе погреша?... Навистина, владетел, доколку е владетел, не греша, а бидејќи не греша, издава закони во своја најголема корист и кон нив поданикот мора да се придржува...“ С – „Мислам дека ќе се согласиме во тоа дека секое владеење, доколку е владеење и доколку одговара на тој поим, треба да мисли за доброто на поданиците и потчинетите, па било да е тоа државно или приватно дејствување“.

Сократ (470-399 г. пр.н.е.), своите согледби за природното право сочувани во делата на неговите ученици (посебно кај *Плaтoн* и *Ксенофон*), ги изведува од неговото учење за човековите доблести, самоспознавањето и подготвувањето на душата за досегање до доброто (*агаџиос*), кое е еднакво на живот посветен на вистината, правдата и самосвеста, поради што посебно внимание му посветува на образова-

нието во полисот. Во светлината на овие доблести на поединецот, тој ја сфаќа правдата како политичка, општа доблест, која, како и секоја друга, се состои во знаењето: праведен е оној што прави на секого да му припадне она што одговара на неговата суштина и битие. Праведното (*дикаион*) и законитото (*номикон*) не се спротивставени едно на друго, како кај софистите, туку првото го предопределува второто. Со постоењето разумни и справедливи закони („тоа што е законито, тоа е и справедливо“), *Сокрај* ја поврзува самата можност на слобода во полисот, сметајќи ја за царска власта која се потпира врз слободната волја на луѓето и врз законите утврдени од државата, а за тиранска власта која не се сообразува со волјата на народот и со законите, туку со волјата на владетелот (в. *Ксенофон*, (2009), 134). Но, неправедноста на законот, според него, не е причина за неговото непочитување, затоа што државата заснована врз закони воопшто е многу посправедлива од државата во која не постојат никакви закони („државата во која граѓаните најстрого ги почитуваат законите и во мир уживаат во благосостојба и во војна е непобедлива“, *ibid.*, 123).

* * *

Овде е местото за една филозофско-правна парабола: од *Анџиџона* на *Софокле* (V век пр.н.е) до *Сокрајовата* смрт (399 година пр.н.е.).

Анџиџона. Таа го погребува својот брат *Полиник*, кој во античкиот град Теба е убиен како водач на непријателската војска против режимот на нејзиниот вујко и крал *Креон*, прекршувајќи ја кралската забрана за погреб на предавникот. За извршеното злосторство *Анџиџона* наоѓа оправдување во нејзината сестринска, морална и обичајна должност (оправдувајќи се пред *Исмена*): „Јас морам да појдам/и гроб да му ископам...../– со тоа да исполнам долг./На подземните сили/им правам поголема почит отколку на земни./Нам вечниот дом ни е под земја...“ Осудувајќи го таквиот чин, *Креон* се повикува на својата владетелска моќ и на должноста за почитување на неговите заповеди: „Со оваа земја ќе владеам така/и заповед таква јас издадов веќе/за двајцата мртви *Едипови* сина./*Етеокле*, којшто со јуначко копје,/бранејќи го градов, за сите нас падна/– да биде со почест во гробница кладен,/со каква се дарат достоините долу./А другиот – сега за *Полиник* збор е –/што стана со копје на родната земја,/од прогонство

дојден да коле и жари/божествена земја, да пие крв братска,/сакајќи од сите да направи робје—заповедам строго: да остане така/неплакан, без гроб, незакопан, таму/за птиците грабеж и храна за птиците./За секое око тој одвратен да е./ Пресудувам така! А лошите нека/ од патот на чесните да исчезнат веднаш!“ *Корифејот*: „Ти решаваш, кралу, за душманот, како/што решаваш и за пријателот, исто./Да примениш можеш ти секаков закон/што важи за живи и важи за мртви.“ Клучната поента што ја изразува драматичноста на судирот на природното право и законот е содржана во дијалогот меѓу *Креон* и *Антигона*. К: „А ти ќе ми кажеш но кратко и јасно:/забраната моја ја знаеше, нели?“ А: „Се разбира, неа ја знаеја сите.“ К: „Ти имаше смелост да згазнеш на неа?“ А: „Заповедта грозна не ја даде Зевс,/ни правдата, таа сожителка вечна/на подземни дуси, што закони други/на луѓето горе, им дадоа еднаш./Заповедта твоја не ја сметава силна/та смртен да може да крши глас божји/што вечен е, ако ненапишан нигде./Не живее зборот на Зевса од денес/и не е од вчера, а вечен е, зашто/почетокот негов не го знае светов./И затоа нејќев да наведнам глава/та гневот на бога врз мене да падне./А дека ќе умрам – и без тебе знаев,/но барем ќе умрам благородно, сметам.“...К: „Ја прекрши таа заповедта моја,.../Маж нема да бидам – маж таа ќе биде –/злосторството ако без казна и пројде...“ А: „Поголема слава зар можам да имам/од таа што брат ми го погребав чесно?/Постапката би ја одобриле сите/да не беше стравот што јазик им одзел.“

Помеѓу историските, лингвистички, естетички и други анализи на *Антигона*, посебно е интересна интерпретацијата на *Hegel*, според кого суштина на конфронтацијата помеѓу *Антигона* и *Креон* не е конфликтот помеѓу „божјето“ и „човечкото“ право, туку помеѓу сродството и постулатите на државата и установениот од неа универзален поредок, од кои двете се еднакво важни, еднакво божествени и морално одржливи, но непомирливи меѓу себе. *Креон* еднострано го брани „апстрактното право“ на јавниот поредок, *Антигона* еднострано го подига „универзалниот субјективизам“ на рамниште на роднинска должност. Во таков случај на конфликт на еднакво важни добра, едно право се судира со друго право, секое има своја јустификација што е оправдување и на постапката на *Антигона* и на казната изречена од *Креон*. *Креон* е претставник на цивилизацискиот поредок, кој за да ги спречи природните опасности налага апсолутен приоритет на општото добро наспроти приватните интереси, врз идејата за правото создадени од човекот што треба да се спротивстави на „војната на сите

против секого“. *Анџиџона*, исто така, има едностранчива опсесија со непишаните и непроменливи морални принципи. По тој начин, трагедијата резултира од непријателство што произлегува од едностранчивоста и неможноста двете сили да се сметаат за комплементарни и зависни една од друга (*Hegel*, (2007), 1398). Оттука, конфликтот на *Анџиџона* е егземпларна форма на конфликт меѓу јавната и приватната сфера. Поуката на *Анџиџона* е дека едностранчивиот пристап на артифициелна дистинкција и генерализација го деструира човечкиот живот, дури и кога се стреми да го заштити од деструктивната моќ на други сили. Таа поука важи и за современите човекови амбиции да стане господар и сопственик на природата, што создава опасност да биде прејден самиот од себеси, воден од мрачни правни или политички структури (*van den Berge*, (2017),205).

За *Анџиџона* може да се размислува и на поинаков начин, поаѓајќи од комплексноста на драматичниот судир не на две, туку на повеќе спротивности: сродството и државата, природното и позитивното право, моралот и правото итн. Но, во основа, она што е во заднината на тој судир е претставата за излегување на човекот од неговата „природна состојба“ и неговото влегување во држава, уредена со закони. Непишаното, вечно и природно право се судира со законот и ја оправдува и постапката на *Анџиџона* и на *Креон*, но судирот меѓу нив го расчистува безмилосниот *Дамаклов* меч на посилниот – историја што се повторува од *Анџиџона* до денес. Но, сепак, има почеток на крајот на таа историја, навестен со Нирнбершкиот процес од 1946 година, на кој им е судено на најголемите воени злосторници од Втората светска војна за масовни злосторства против човечноста. Првпат му е судено на носителот на мечот, правдата се симнува меѓу луѓето на Земјата како природно, исправно право, во облик на „правни начела на цивилизираната заедница“, одземајќи им ја мистериозната моќ на позитивните закони на *Хитлерова* Германија, кои формално-правно ги легализираат делата на осудените во овој процес. *Анџиџона* е рехабилитирана!

Сокрајџ. Неговата саможртва е фатално признавање на немоќта на поединецот пред силата на законот, скршен поради свеста за неговата нужност. Неправедно осуден од Атињаните за измислени злосторства (богохулење и расипување на младината), *Сокрајџ* ја избира смртта, одбивајќи ја понудата на своите пријатели да го ослободат од затворот во кој го очекува извршувањето на смртната казна. Во делата

на *Плаѿион*, посветени на судењето и смртта на неговиот учител (четирите дијалози, посебно Одбрана), е забележан *Сократиовиоѿ* дијалог со неговиот пријател *Криѿион* кој го моли да побегне (в. *De Krešenco*, (1993), 31): „човек мора да се покорува на секоја пресуда, праведна или неправедна, бидејќи законите го регулираат целокупното човеково постоење... И наспроти тоа, ти би сакал да се пресоблечам во некои смешни фустани и да избегам од Атина во Тесалија, каде што луѓето живеат во неумереност и разврат, и сето тоа само за некоја година да си го продолжам животот, кој и така се ближи кон крајот. И како би можел потем да расправам за доблеста и правдата, кога и самиот сум ги прекршил законите?“ Неговото објаснување дека под никаков услов, дури и по цена на животот, не би смеело да се урива достоинството на законот со избегнување на примената на неправедна пресуда ја глорифицира важноста на законитоста за организираната заедница, која има неспоредливи предности за доблестите на поединецот во споредба со заедницата во која владее беззаконие. Но неговиот чин ја изразува длабоката разлика помеѓу праведноста, која е на негова страна, и неправедноста врз која е заснована пресудата, изразена во неговата осуда кон судиите (*Плаѿион*, (2006), 156): „И сега се делам од вас, јас од вас заслужив осуда на смрт, а овие од вистината жиг на злоба и неправедност. И како што јас останувам при својот предлог, мораат и тие. Тоа можеби и требало да се случи, и мислам дека е и во ред“. *Сократиѿ* е индивидуалист кој ја избира смртта знаејќи дека пресудата е донесена согласно со законот, но ја отфрла и осудува колективната волја што стои зад пресудата: во процесот против него постојат две страни – обвинителите, обвинението и судот и односот на *Сократиѿ* кон народот, суверенот (*Hegel*, (2013), 497). Атинскиот народ има право да ги применува неговите закони против дејствијата на *Сократиѿ* што ги смета за напад врз неговите вредности, но и *Сократиѿ* е во право кога ја брани својата слобода на мислење (*ibid.* 511). И овде, како кај *Анѿиѿгона*, се работи за две права, но, за разлика од таа трагедија, *Сократиѿ* во принцип ја признава супремацијата на општата волја, прифаќајќи саможртва како цена за индивидуалната слобода.

Во временската дистанција помеѓу овие два филозофско-правни топоси се одвива силно внатрешно згуснување на маглината на правото во настанување, на преминот од првите форми на родо-во-племенска организација на општеството во негово државно уредување, во кое државата наметнува со принуда почитување на нејзините закони. Ако трагичната судбина на *Анѿиѿгона* е израз на времето на

колебања, со *Сократовата* смрт е потврдена императивната природа на законот.

Право и закон: *jus naturale* versus *jus positivum*

2. По историскиот пресврт, предизвикан со наметнувањето на законите на полисот, идејата на природното право се вдомува во политиката на правната метафизика под влијание на учењето на *Платон* (427-347 г. пр.н.е.) за доблестите како бестелесни, посебни и самостојни, од човекот независни идеи и за бестелесниот свет на идеи како негово вистинско битие, до кое се доаѓа со разумот (објективен идеализам). Феноменот на правото и правдата *Платон* го разложува врз истото методолошко разликување на идеја на правото и (позитивниот) закон. Идеите од кои потекнува правото гравитираат околу доброто и справедливото: правдата како највисока идеја, до која се доаѓа со умно спознавање, постои во луѓето и во полисот само кога разумот господари со човековата волја и нагони. Но во однос на можноста разумот да царува тој е длабоко разочаран во човекот, сметајќи ги повеќето луѓе во основа нерационални и водени од нивните нагони и со погрешни убедувања (*Платон*, (1969), IV, 433). Најдобро политичко уредување на полисот е правно заснованото уредување, коешто мора да претставува инкорпорација на правдата како израз на апсолутниот вселенски поредок. Неговата правна филозофија, изложена во „Закони“, разликува „замислено“ природно право – односно идејата на правото, поврзана со доброто и справедливото (*дикаионсине*) и закон (*номос*), како надворешен израз на правото, но зад кој не стои слободната волја на законодавците (од типот на *Солон* или *Ликурџ*), туку повторно разумот и добрината. Законите се вистински, а не привидни, ако служат на општото добро: законот кој ѝ служи само на една партија, а не на државниот интерес, и не може да се смета за израз на правото. Власта треба да биде слуга на законот и само државата, во која законот владее над тие што владеат, е држава на среќни луѓе (*Платон*, (с.а.), 198, 215,350).

Стојалиштата за природното право на *Аристотел* (384-322 г. пр.н.е.) се блиски на тие на *Платон*, со таа разлика што тој ја развива тезата за конкретното бивство, наспроти бивството (есенцијата) воопшто, како предмет на онтологијата, односно метафизиката („првата филозофија“). Додека за *Платон* вистинската реалност е трансцен-

дентна и се состои само од идеи, за *Аристотел* апсолут е постоечката реалност, така што идејата или формата не постојат надвор од конкретниот предмет, туку претставуваат негова суштина (битност, есенција). Идејата на правото, според него, е поврзана со поимот на природата, сфатена во вредносна смисла како совршена форма на реалноста на некој предмет. Врз таа основа *Аристотел* го развива учењето за причините и целта (телос), финалитетот на правото. Неговото битие, како и целата природа, се стреми или се движи кон определена цел. Со оглед на тоа дека човекот е „политичко животно“ (*зоон ѱолиѿѿкон*), негова цел е политичка организација на општеството, полисот, зашто неговата природа е општественоста, животот во заедница (*Аристотел*, (2003), I, 2: „државата е творба на природата... социјалниот инстинкт е вграден во секој човек од природата“). Оттука и природата на правото е одредена од таквата цел, која соодветствува на човечката природа. *Аристотел* му посветува голем дел од својот опус на сфаќањето за правдата како есенција на природното право („Никомахова етика“ и други списи), дефинирајќи ја како највисока, апсолутна доблест која ги опфаќа сите други доблести. Но нејзината содржина ја поврзува со законитоста, под услов законите да го имаат предвид општото добро и да налагаат однесување кое е во согласност со доблеста: тоа што е законито е и справедливо. Натаму, за разлика од правдата како општа, апсолутна доблест, тој го издвојува поимот на посебна правда, правдата во општеството, според која треба да се определат претпоставките за еднаквоста во односите на поединците (*Аристотел*, (1970), V, 6, 1134a). Така дефинираната правда *Аристотел* ја сфаќа како општествена вредност, која се остварува во човечката заедница. Разликувајќи природно и позитивно право, тој како природно право го означува она кое насекаде има иста важност, независно од тоа дали е или не е прифатено, додека позитивно право она чијашто содржина со неговото утврдување со закон добило определена содржина (*Аристотел*, (1970), V, 7, 1134b). Притоа, тој не завлегува подлабоко во разгледувањето на односот помеѓу едното и другото, на она што е „справедливо според природата“ и на „справедливо според законот“.

* * *

Природно-правното учење на *Плайон* и *Арисџојел* ги рефлектира промените во карактерот на државата и правото во времето на залез на античкиот полис, град-држава, во кој секој слободен човек има статус на граѓанин (*џолиџес*) во вистинското политичко значење на тој збор (в. *Faso*, (2007), 64). Законите во полисот се сметаат за свети и беспоговорни, затоа што сите граѓани учествуваат во нивното донесување, така што создавањето на правото нема само карактер на политички процес, туку првенствено етички карактер.

Во V и уште повеќе во IV век доаѓа до крупни промени на социјалната структура на полисот. Процутот на трговијата и занаетчиството и јакнењето на положбата на трговците и занаетчиите предизвикуваат потреба од создавање на сè поголем број правни прописи, кои ги истиснуваат старите обичаи на патријархалното општество. Заедно со трансформацијата на полисот во градска држава, обичајното право му отстапува сè поголем простор на пишаното (законско) право, на кое повеќе не му се својствени демократскиот карактер на неговото усвојување (на форумот), согласно со општоприфатени највисоки вредности и идеи на правото. Таквите промени несомнено предизвикуваат внатрешен конфликт помеѓу традиционалните обичајни, морални и религиозни стојалишта и новите општествени реалности. За свој повод таквиот конфликт го има, пред сè, односот помеѓу идејата на правдата, од една страна, и позитивното право (законот), проблем што го отвора *Арисџојел*, без да навлезе подлабоко во неговото решавање, од друга страна.

Космополитската држава и законското право

3. Со раѓањето на космополитската држава по освојувачките походи на *Александар Македонски* се појавуваат повеќе филозофски правци, од кои за природното право посебно значење имаат школите на стоиците и епикурејците. Влијанието на првата опфаќа широк временски исечок – од IV век пр.н.е. до II век од н.е. (*Еџикиџеџ* и *Марко Аврелиј*). Таа се смета за „филозофски скок“ помеѓу античката и средновековната христијанска правна мисла и за спој на елинистичката концепција на универзална држава и Римското Царство (в.

Vukadinović/Stepanov, (2004), 25). Стоиците (Зенон 336-264, Хризий 281-208 г. пр.н.е.) го посматраат светот, природата и човекот и неговото општество како целина со која господари сеопштиот закон на судбината. Природен закон е сеопштата и универзална справедливост, принцип и критериум како за политичката организација (државата), така и за законите донесени од државата како голем полис (космополис), голема држава со еден поредок и еден закон (номос), кој произлегува од космичкиот разум (*logos*).

Епикурејците доаѓаат до поимот на природното право од сосема спротивставена филозофска позиција. За *Епикур* (341-270 г. пр.н.е.), основачот на оваа школа, тоа етичката концепција, која за своја основа ги има слободата, задоволството и среќата и спокојството на духот (атараксија)! За разлика од стоиците, кои на судбинскиот природен закон му го приклучуваат разумот како начин да се сфати неизбежното, *Епикур* смета дека разумот треба да е во функција на спасување на поединецот од вознемирувања, со скромното и во праведна мера задоволување на поединечните потреби (в. *Faso*, (2007), 71). Според него, главна цел на државата и на правото претставува обезбедувањето сигурност на луѓето.

Космополитската визија на стоичката филозофија за универзалната држава и за природниот и универзален закон наоѓа бројни приврзаници во римската држава од времето на Републиката и Империјата. Најпознат од нив е *Cicero*, римски правник, државник и оратор (106-43 г. пр.н.е.) чиешто учење (во неговите дела „За должностите“ „Република“ и др.) претставува спој на развиената римска правна традиција, класичната античка мисла и космополитските идеи на стоиците. Поимот на природното право, развиен во класичната и, посебно, во стоичката филозофија, тој го трансформира во „божји закон“, објаснувајќи ја неговата содржина како *ratio*, мудрост која управува со светот и на кој е подредена и човечката заедница и нејзините закони. Со оглед на тоа дека Бог и Природата не се нешто различно, вечниот божји закон (*lex aeterna*) и природниот закон (*lex naturalis, lex naturae*) се поклопуваат. Светскиот поредок како „божји и човечки закон“ (*lex divina et humana*) важи и за боговите и за луѓето. Доколку човекот го следи вечниот закон, тој постапува согласно со своите доблести и согласно со природата. Според него, „за да можеме да бидеме слободни, треба да му служиме на правото“ („*Legum denique idcirco omnes servi sumus ut liberi esse possimus*“ *Pro Cluentio* 53). Правото

извира од разумот како врховен закон, кој е роден пред каков било пишан закон и важи за сите времиња! *Cicero* го воведува поимот „позитивно право“ (од *positum*, поставено, на самото место), означувајќи го правото коешто реално егзистира и кое треба да е зависно од моралот (*Cicero*, (2003), I, IV, 11). Природното право (*jus naturae*) е закон за законот и е обврзувачко, зашто почива врз „општиот закон на природата“ (*communis lex naturae*), а на природното право му соодветствува природната правда (*justitia naturalis*), чија содржина е исполнета со почитувањето на приватната сопственост, со животот и неповредливоста на домот на секој граѓанин. Во основата на правото е правдата чијашто суштина е во тоа „на секого да му се даде неговото и да се сочува еднаквоста помеѓу луѓето“ (*suum quique tribuere*; *Cicero*, (2003), III, 28: „правдата е доблест која е владетелка и царица над сите други доблести“; но, исто така, III, VI, 26: „луѓето треба да имаат една цел: корист за секого посебно, но и воопшто за сите“). Притоа, под еднаквост тој подразбира правна еднаквост, а не еднаквост во имотната положба; причина за создавање на државата е заштита на сопственоста.

И за *Seneca* (3-65 г. н.е.), вселената е природна држава со свои универзални закони, а нејзини припадници се сите луѓе. Во рамките на космичката држава постои и мала, локална држава, на која луѓето случајно ѝ припаѓаат. На универзалниот закон тој му припишува божествена природа, која имплицира еднаквост на сите. Во своите „Писма до Луцилиј“ за робовите вели: „Тие се робови, но и луѓе... Тоа се наши другари во ропството, ако се помисли дека судбината има иста моќ врз робовите, како и врз слободните луѓе“ (в. *Gummere*, (1917–1925, XLVII).

Римската правна мисла и јуснатуралистичката традиција доживуваат процут на крајот од последниот период на Републиката и првите два века на Римското Царство. *Ulpianus* (170–228 г.) и другите угледни правници го застапуваат гледиштето дека законите кои владеат помеѓу луѓето се истите закони што владеат и во природата и со целиот жив свет (*Ulpian*: „*jus istud non humani generis proprium est, sed omnium animalium, quae in cielo, quae in terra, quae in mari nascitur*“, во *Institutiones*). Природен закон е она што ја одредува природата на сите живи битија (*animalia*). Правото (*jus*) се изведува од правдата (*justitia*); правото е вештина на доброто и праведното (*Celsus*: *jus est ars aequi et boni*). Нејзина содржина претставува „златното правило“: „*honeste vivere, neminem laedere, suum quique tribuere*“ (*Ulpian*,

Digesta). Заслуга на римските правници е развитокот на правната наука – јуриспруденцијата, како општа наука и (според *Ulpian*) познавање на божјите и човечките работи; таа е наука за она што е праведно и неправедно, додека правниците се чувари на култот на правдата и познавачи на доброто, луѓе кои го разликуваат праведното од неправедното. Најистакнатите правници во периодот на процутот на правната мисла (II-III век: *Gajus, Papinianus, Paulus, Ulpianus, Modestinus*) имаат такво влијание врз толкувањето на примената на правото, што стекнуваат *jus respondendi* – право да даваат правни мислења кои имаат правно-обврзувачко дејство (со посебен закон на *Валентијинијан* од 426 година за цитирање на правниците): ако има спор помеѓу нив, решава мнозинското мислење, а ако и така не може да се реши спорот, претегнува мислењето на *Papinianus*! *Jus respondendi* е укинато за време на *Диоклецијан*, кој практикува апсолутна власт неограничена од никого.

* * *

Верни на традициите на природното право, римските правници во времето на Републиката го бранат стојалиштето според кое *potestas regia* (кралската власт) или *potestas consulum* (конзулската власт) мора да се потпира врз народот и обичаите! Но во императорскиот период тоа е супституирано со концептот на владетелска врховна законодавна власт: *quod principi placuit, legis habet vigorem* (тоа што му годи на владетелот е закон). Таквиот пресврт ја назначува победата на правниот позитивизам којшто со време станува појдовна позиција на императивната концепција на правото и апсолутизмот на власта.

Под влијание на стоичкото учење, римските правници ја прифаќаат и поделбата на *jus gentium* и *jus civile*. Првото како *jus naturale* е објаснувано како „право заедничко за сите“, „општо право на народите“, кое е израз на природното право (*Ulpian*). Во суштина, тоа е право кое соодветствува на веќе развиените стоковно-парични односи на широкиот простор на империјата, во услови на слобода на движење на стоките и луѓето, отворен пазар и изедначени правни правила на пазарот. *Jus civile* е законското право што го уредува правниот статус и односи на римските граѓани, припадници на римската заедница. Но и тоа, како и *jus gentium* за свој извор го има универзалното природно право и не може да биде во спротивност со него, а ако тоа се случи,

правните норми не се вистинско право, туку обично самоволие. Овие стојалишта ги обликуваат и филозофско-правните основи на круната на римското право – *Corpus Juris Civilis* на Јустинијан Први од 529–534 година, во кој се содржани закони и делови од книги на римските правници, сентенции и дефиниции на поимите на природното право, правдата и законот.

Со римското право и правна наука е заокружена „класичната концепција“ на природното право: тој поимго означува натпозитивното (исправното, праведното) право коешто е општоважечко, има правно-филозофска, морално-филозофска и теолошка основа и е критериум за оценување и легитимирање на позитивното (законско) право. Но во ова време се случува вториот историски пресврт, сличен на промените во концепцијата на природното право од времето на премин на полисот во космополис, со превласта на императивната концепција на правото: законите што ги донесува владетелот не подлежат на никакви ограничувања и не мора да бидат во дослук со народните обичаи, правдата или другите постулати на природното право. Како да се ограничи неограничената моќ на владетелот – станува клучно прашање на уредување на односите во државата, во сопственост на „двајца господари“ (духовен и световен).

Средновековниот деистички јустинијанизам и рационалното природно право

3. По прогласувањето на христијанството за државна религија од императорот *Константин* и склучениот сојуз помеѓу црквата и државата на првиот Никејски вселенски собор во 325 година, настапува драматичен пресврт во концепциите на државата и правото, согласно со заемно прифатливата формула која е рефлексивна на идејата на едновластие: еден бог на небото – еден цар на земјата, вкоренета како несоборлива догма со пораката на *Исус Христос*: „Дајте му го на царот царевото и на Господ божјето“ (Св. писмо). Идејата на природното право се преселува на небото, Бог станува господар на човековиот разум, а императорот владее со човековото опстојување на земјата коешто е постојано изложено на предизвиците на нечестивиот.

Раното христијанство има непријателски став кон државата и нејзиното право, како владеење на злото и на сатаната, што се иден-

тификува со телесното, грешното. Врз тие основи начелно го отфрла правото, зашто го смета за дел од земскиот живот, кој е поминлив и краток, за разлика од небескиот, кој е вечен. Целиот процес против *Исус Христос* во евангелијата е прикажан како судски случај во кој му е судено на невин човек, а *Понтиј Пилај* како студен судија кој на крајот на процесот „си ги мие рацете“ без да се замисли над праведноста на неговата пресуда, донесена според формалните процесни правила. Поради тоа во Римската Империја христијаните се во почетокот прогонувани како луѓе кои се против земскиот закон (*Христос*: „моето царство не е од овој свет!“). Во Евангелието правдата е дефинирана како религиозно совршенство, дар на божјата милост и љубов, а не како световна вредност. Христијанското сфаќање на правдата има, според тоа, не световно, туку религиозно значење: правото му припаѓа на телото, а правдата на натприродниот дух.

Во ваквите стојалишта на (бунтовното) рано христијанство лежи коренот на судирот со државата околу авторитетот и местото во хиерархијата на вредностите, од кој потекнува постојаната аспирација на црквата да се наметне над државата или да стекне статус на државна религија. На почетокот од раниот среден век, со официјализирањето на христијанската религија, сфаќањата за правото започнуваат да потпаѓаат под нејзино влијание. Тоа јакне во првиот период на христијанската филозофија (II-VIII век), наречен патристика според учењето на Светите отци (*patres*), од кои е најзначаен св. Августин (354–430 година; „вистински Отец на западното христијанство“). Во своето дело „За државата Божја“ тој дава поинакво објаснување на поимот *lex aeterna* (вечниот и природниот закон): Вечниот закон е еманиција на Божјата волја, поредок кој уредува (*ordo ordinans*), додека природниот закон е само човечки закон, кој е уреден поредок (*ordo ordinates*). *Августин* го развива учењето за црквата како повисока и поширока заедница од полисот, како „*civitas dei*“ (Божје царство, држава) – општа заедница на сите кои веруваат во Бога и која се разликува од *civitas terrena* (земната држава; „ако ја исфрлиме правдата, кралството не е ништо друго освен една голема разбојничка дружина“, в. *Августин* (1997), 190)! За да биде земната држава легитимна како и нејзиното право, мора да живее во согласност со црквата (идејата за католичкиот универзализам).

Во почетокот на IX век се појавува христијанското филозофско учење за правото наречено схоластика, како одговор на предизви-

ците на распадот на Римското Царство и започнувањето на ширење на христијанството меѓу паганските народи. За да ја оствари таквата цел, црквата е принудена да се впушти во разрешување на судирот помеѓу римската императорска концепција за законот како израз на апсолутната моќ на владетелот, и обичајната традиција на варварските племиња завлезени на територијата на Западното и Источното Римско Царство (Византија). Притисокот на црквата да се возобнови „светото Римско Царство“, со враќање кон *Јустинијановиот* „*placitum*“ (јурисдикција), при што идејата на „природното право“ е заменета со идејата на универзална држава и универзална црква, станува начин на истовремено наметнување на христијанската религија и на потчинување на безбожничките народи (в. *Оболенски*, (1991), 99). Во периодот на т.н. развиена или висока схоластика, доаѓа до уште поголемо потчинување на филозофијата и правото на црковните догми, главно под влијание на учењето на *св. Тома Аквински* (1226–1274 г., „татко на западниот католицизам“). Бранејќи ја доминацијата на теолошката мисла над филозофијата, *Аквински* отвора простор за автономија и слобода на човековиот разум, посматрајќи ја државата и правото како појави што имаат сопствен резон, а тоа е остварувањето на општото добро и нужноста за уредување на односите помеѓу луѓето (в. *Faso*, (2007), 157). Својата правна доктрина *Аквински* ја засновува врз сфаќањето за законот како правило, чија смисла е да го насочува човековиот живот и дејност кон блаженството како конечна цел. Законите се делат на: вечен закон (*lex aeterna*, *lex divina*), природен закон (*lex naturalis*) и човечки закон (*lex humana*). Човечкиот закон треба да соодветствува на природниот закон, а негова цел е општото добро. „Прво правило на разумот е природното право... оттука сите човечки закони се во согласност со разумот, ако произлегуваат од природното право. А ако човечките закони не се во согласност со природното право, тоа не е право туку расипаност (корупција) на правото“ (*Summa theologica*, question 95, цит. според *White/Patterson*, (1999), 19).

4. Во предвечерјето на новата историска епоха на хуманизмот, ренесансата и реформацијата (XV–XVI век), рационалистичката филозофија го става на највисок пиедестал човекот како извор, цел и објект на цивилизацијата и, како прва интелектуална и морална револуција, ги подготвува подоцнежните историски промени во Европа, започнати со големата Француска револуција од 1789 година.

Хуманистите ја нагласуваат тезата за „народната држава“ и општествениот договор како основа за власта, реafirмирајќи ги античките тези за демократијата на полисот во нова космополитска варијанта на екуменскиот хуманизам на стоиците (в. *del Vecchio*, (2004), 67). Еден од родоначалниците на хуманистичката визија – Фирентинецот *Fichino* (–1499 год.) го нарекува човекот „Господ на земјата“ (*deus in terris*): не треба да се бара божествената, туку човечката правда, поединецот е центар на сите нешта.

Една од главните преокупација на хуманистичката мисла, поттикната со свртувањето кон античките обрасци за човекот и правото, станува поимот на природното и универзално право. Врз критиката на јустинијанизмот како основа на апсолутизмот, оспорувањето на легитимитетот на апсолутистичката власт на монарсите е изведено со реafirмирање на поимот на народниот суверенитет и на договорната теорија. *Bodin* (1530–1596 г.) излага нова концепција за државата и државниот суверенитет, дефиниран како „апсолутна и вечна власт во републиката“, заснована врз природното право. Суверена власт (*puissance souveraine*) на државата е законодавната, така што таму каде што таа не постои, не постои никаква држава. Но постои разлика меѓу правото и законот: правото е појавно лице на Божјиот разум (*prudentia*) и се дели на природно право и човечко право. Првото е справедливо, додека второто го установуваат луѓето поаѓајќи од своите потреби во вид на законско право (в. *Friedrich*, (1955), 34). Врз учењето за правото на *Bodin* подоцна се развиени две спротивставени концепции: апсолутистите ја потенцираат идејата за неограничениот суверенитет и волја на владетелот во донесувањето на законите; конституционалистите, наспроти тоа, ја нагласуваат ограниченоста и поврзаноста на секоја власт со природното и општото право (*jus gentium*).

Против апсолутистичката концепција на суверенитетот се определуваат повеќе средновековни мислителите, од кои најзначаен е *Grotius* (1583–1645 г.), родоначалник на школата на рационалното природно право. Нејзината појава е резултат на вкрстеното влијание на две фактора: возобновувањето (заедно со рецепцијата на римското право) на античките концепции за природното право; и влијанието на новата индивидуалистичка хуманистичка и рационалистичка ориентација на филозофската мисла. Поширок историски контекст претставува создавањето во Европа на моќни држави и нивното проши-

рување во прекуокеанските колонии, појавата на првите елементи на капиталистичкото општество и, особено, развитокот на природните науки. Човековата дејствителност, разум и ум, слободната волја на поединецот се посматраат како докажани пројави на човековото ослободување од деистичката детерминираност или од зависноста од природата. Филозофијата на правото започнува сè повеќе да ги гради своите стојалишта врз верувањето во моќта на разумот, колку и да е повлијаен од Божјата волја, да создава свои мисловни, умни конструкции и да дефинира општи идеи и принципи од кои се изведуваат нормите на позитивното право.

Заедно со *Pufendorf* и *Locke* (сите тројца протестанти!), *Grotius* ги поставува основите на концепцијата на природното право како универзален вредносен систем кој има човечки и општествен супстрат, иако не го отфрла докрај неговото божествено потекло. Негова вредносна есенција се начелата содржани во *Свештоото писмо*, особено Декалогот (Десетте божји заповеди) кој ги статуира животот, сопственоста и другите вредности како доблести коишто се под Божја заштита. За природно-правното учење, човечкото право (*jus humanum*) треба да се разликува од божественото (*jus divinum*), коешто е израз на Божјата волја. Човечкото право настанува се дели на: природно право (*jus naturae*), граѓанско право (*jus civile*) и меѓународно право (*jus gentium*). Природното право произлегува од разумот, од самата двојна природа на човекот како рационално и социјално битие, која е основа за вистинското право. Основна карактеристика на човекот е „потребата од општество, општествен живот, но не каков било, туку мирен и организиран според мерата на неговиот разум, заедно со истите на него“ (*Grotius*, „*De jure belli ac pacis Libri tres*“, цит. според *White/Patterson* (1999), 22). Рационалното природно право подразбира: забрана за посегнување по туѓи добра и туѓа сопственост; должност за исполнување на обврските; надоместување на штетата предизвикана по сопствена вина и казнена одговорност за сторените злосторства. Сите овие правни правила и нивната примена на конкретни случаи се изведени од разумот и се исто очигледни и уверливи како и другите предмети кои може да се спознаат (в. *White/Patterson*, (1999), 24)! Договарањето е основа на општественоста и на државата, што значи дека и личната слобода на поединецот може со договор да се отуѓи, така што поединецот може по своја волја да потпадне во приватно ропство. Општествениот договор ѝ дава на државата својство на трајно општество и највисока сила која има повеќе права од нејзините делови.

Locke (1632–1704 г.), основоположник на теоријата на либерализмот и конституционализмот, го посматра правото како израз на волјата на законодавецот, вообличена низ законско, позитивно право произлезено од уставното право, чијшто извор е волјата на народот. Од таа уставно-правна моќ (*constituent power*) произлегува целокупниот уставен поредок и неговиот легитимитет. Неговото учење (изложено во “Two Treatises on Civil Government” 1689 г.) ги сублимира идеите на природното право и теоријата за договорното потекло на државата, споени низ начелата на почитување на неприкосновените слободи и права на личноста, поделбата на власта, правното ограничување на државната власт и владеењето на правото во општествениот и политичкиот живот. За основа на своето учење тој го зема поимот на природна (преддржавна) состојба, во која владее природниот закон. Таа состојба (*state of nature*) не е состојба на непрестајна војна, затоа што човековата природа не е егоистичка, туку рационална (*Locke*, (2018), Book II, Chap. II, par.4 и сл.). Во таквата состојба владее природниот закон (*law of nature*), кој произлегува од разумот и ги поучува луѓето да не им штетат на другите, налагајќи мир и сигурност за целото човештво. Вкупноста на основните човекови права, во духот на традиционалното природно-правно барање – дај му го секому своето – *Locke* ја означува како право на сопственост (т.е. право на свое, сопствено; II, 5, par.27: “Every man has a *property* in his own *person*: this nobody has any right to but himself. The *labour* of his body, and the *work* of his hands, we may say, are properly his”!). Според законот на природата, секој човек има право на свој сопствен живот, своја слобода и свој имот. Природната состојба претходи на политичката организација на општеството, а луѓето излегуваат од таквата природна состојба, во која владее слобода и еднаквост, за да им биде уште подобро, за да обезбедат поголема правна сигурност, благосостојба и просперитет. Поради разумно превладување на недостатоците на природната состојба, луѓето пристапуваат кон општествен договор за установување политичка власт и држава (според него, „политичко“ или „граѓанско“ општество), при што главна цел на таквата определба е обезбедување за секого на неговите природни права на сопственост – на својот живот, слобода и имот (*ibid*, II, VII, par. 87)! Со преминот од природна состојба во држава, самозаштитата на природните права се заменува со јавна заштита на правата и слободите на личноста од страна на политичката власт. Природното право е основа на уставот, а овој, пак, е основа на законодавната власт, како највисока власт. Со тоа, *Locke*

природното право како рационално право го поставува над државата. Сопственоста е категорија одредена со природниот закон, а природното право на сопственост е дел од основното право на самоодржување. Човекот е работен сопственик, а сопственоста е земање од природата со честита работа во интерес на општото добро и благосостојбата.

Идејата за природното право како основа за уставот и законодавната власт натаму ја развива *Montesquieu* (1689–1755 г.), еден од основоположниците на современиот конституционализам (дела: „Персиски писма“, 1721, „За духот на законите“, 1748 и др.), чиишто филозофско-правни погледи се фокусирани на политичката слобода како услов за справедливи закони и организација на државата. Според него, правото е раководено од идејата за правда, која е вечна и не зависи од човечковите конвенции и е плод на доблеста, а не на законот; од законите не може да се очекува дека ќе остварат справедливост. Потпирајќи се врз рационалистичките претстави за природата на човекот, со користење на историско-социолошка анализа, тој ги истражува законите и правните институции, настојувајќи да ја објасни логиката на историски променливите позитивни закони. Законите се нужно поврзани со „природата на нештата“: едно се божјите закони, друго законите кои владеат во природата, а трето законите воспоставени помеѓу луѓето (*Montesquieu*, (1961), 62)! Природа на работите (*natura rerum*), всушност, е историјата, објективно набљудувана. Проучувајќи ги предностите на различните системи од аспект на човековата слобода, тој истакнува дека подобар е секогаш оној што ја остварува својата цел со помалку присила и строги казни (*Montesquieu*, (1961), 60). Под влијание на *Locke* и англискиот конституционализам, тој ја развива својата позната теорија за поделба на власта врз максимата „власта ја запира власта“ („вечно е искуството дека секој човек кој има власт е склон да ја злоупотреби сè додека не најде граници“).

5. Наспроти учењето на рационалното природно право, *Hobbes* (1588–1679) ја втемелува долгата традиција на позитивистичкото учење: не постои природно право, единствен извор на правото е волјата на владетелот. За природна состојба на човекот, од која тој ја изведува својата теорија за државата и правото, тој ја смета непрестајната волчја борба (*homo homini lupus*) помеѓу луѓето и „војна на сите против сите“ (*bellum omnium contra omnes*)! Таквата состојба се должи на самата човекова природа, на вродениот дуа-

лизам и манихејство: човекот е социјално битие, поседува бројни доблести, но истовремено и животнo со кое управуваат и слепи, понекогаш несовладливи сили на злото и природни ниски страсти. Главни карактеристики на состојбата на непријателство и постојани судири со другите се стравот, користољубието и жедта за моќ, така што во неа нема место за поимите праведно и неправедно. Оттука, основен проблем на правото не е правдата како негова водечка идеја, туку прашањето на зачувување на сопствениот живот, зашто природниот нагон е посилен од разумот, така што општото правило до кое се доаѓа со разумот не се потпира врз ништо друго, освен врз најсилниот нагон, а тоа е нагонот за самоодржување. „Природниот закон“ е умно согледување на нужноста, коешто подучува на начините и средствата на самоодржување. Пред стравот од најтешкото зло што може да ги снајде – смртта, поединците, за да си обезбедат мир и сигурност, разумно го избираат единствениот можен излез: да се потчинат на еден непристрасен посредник кој ќе одредува правила на однесување и ќе пресудува во спорните случаи. Таков посредник е единствено државата, големиот *Левијатајн*, тоа чудовиште, вештачки човек, управуван според правила како во геометријата и аритметиката (математика на политиката). Според неговата картезијанска претстава за „големиот човек“, душа на државата е сувереноста, која ако го напушти телото, неговите органи престануваат да се движат (*Хобз*, (1991), 223). Распадот на државата го има за последица враќањето кон природната состојба на сеопшта војна. Но еднаш легитимиран со таквиот природен закон, суверенот потем по своја сопствена волја донесува закони, освен оние со кои може да посегне по животот на поединецот (зашто во тој случај не е избегната природната состојба на сеопшта војна).

Учењето на *Hobbes* на почетокот на новата ера ја втемелува императивната концепција за правото, подоцна развиена во неколку современи варијанти (утилитаристите *Bentham* и *Austin* и позитивистичкото учење). Но заедничкото за сите нив е тоа дека сите поаѓаат од посматрење на правото како израз на власта, силата инеограничената волја на суверенот.

Овде треба да се подзапре и да се посвети соодветно внимание на она што претставува зачеток на императивната концепција и позитивизмот и нивната непомирливост со јуснатурализмот: поимот на „природната состојба“ на човекот пред неговиот „влез“ во општество во кое неговиот статус и односи со другите поединци е уреден со позитивни закони. Создадени се уште од времето на ренесансата и од тоа време до денес влијаат врз концептот на природното право и неговиот однос со позитивното право.

Првата е таа на *Hobbes*, како состојба од која човекот бега во општествената заедница за да се спаси од перманентна војна, заемното уништување и од сите зла (“*Bellum omnium...*”). Во таквиот концептуален пристап нема место за природно право, дури и во функција на метајуридичка, вредносна оценка за праведноста на законите. За оваа концепција „природната состојба“ на човекот има рестриктивна, ограничувачка функција – не да ги гарантира природните слободи и права врз идејата за нивната неограниченост, туку да наложува законско уредување подредено единствено на барањето за избегнување на перманентна војна на сите против сите.

Јадро на втората парадигма е сфаќањето за „природната состојба“ на човекот на *Locke*, подоцна развиена и од *Rousseau* (1712–1778 г.; од *Kant* наречен „Нутн на моралниот свет“!), според кого правото и државата може да се разберат само ако се појде од претставата за посебноста на битието на човекот, исткаено од неговата етичка автономија од која произлегува и неговата слобода. Правото, правната норма, е легитимно и обврзувачко само тогаш кога произлегува од слободното одлучување и претставува израз на човековата морална автономија, како и на општата волја (*volonté générale*). „Природна состојба“ на човекот не е перманентната војна, туку живеењето во мир и задоволувањето на малите, секојдневни животни потреби. Во таквата состојба сите се еднакви и слободни (*Русо*, (1978), 9). Вклучувањето на човекот во пошироката заедница е поврзано со ограничувања и подложување на различни влијанија, така што неговата вистинска природа останува да му служи како етички идеал. Почеток на крајот на природната состојба на еднаквост и слобода е појавата на сопственоста: “Првиот кој го оградил земјиштето и рекол „ова е мое“, наидувајќи на простодушни луѓе кои му поверувале, всушност, е основач

на образованото општество!“ Со појавата на сопственоста започнува исчезнувањето на природната независност на човекот и основањето на општеството. Затоа сопственоста е прогласена за свето право, темел на државата и на општествената нееднаквост, а законите кои ја штитат се во корист на сопствениците. Преминот од „природна“ во „граѓанска состојба“ се остварува со обединување на единечните волји по пат на општествен договор, со кој „секој од нас заеднички ја става својата личност и сета своја моќ под врховна управа на општата волја, а ние како заедница секој член го примаме како неразделен дел од целината“ (*ibid.*, 22). Со оглед на тоа дека исчезнатата природна состојба не може да се врати и возобнови, и со општеството и власта и започнува човековата несреќа, *Rousseau* смета дека граѓанската состојба не може да се замени со природна, но може да се трансформира во состојба која прилега на природната. Таквата состојба треба да одговара на следново барање: „секој општествен член... иако е здружен со сите, сепак, се покорува на самиот себе и останува исто толку слободен како и порано“ (*ibid.*, 21). Со други зборови, нужно живеејќи во општествена заедница, човекот треба да создаде организација која треба да е во согласност со доблестите, а таков пример за него е античката цивилизација. Но што е доблест – тоа не зависи од разумот, туку од чувствата (слично на *Pascal*), меѓу кои е важен и корисен и фанатизмот, како страст која го воздигнува човековото срце и ја презира смртта! Оттука, според него, вистинска и најголема корист од граѓанската состојба е моралната слобода, „која единствено го прави човекот вистински господар над самиот себе, зашто нагонот на самата лакомост е ропство, а покорноста на законот што човекот самиот си го припишува е слобода“ (*ibid.*, 28)!

Поврзаноста на поимот на природното право со сфаќањето за човековата природа прераснува низ развојот на човештвото во однос на интеракција, во кој со промената на сликата за човекот се менува и сфаќањето за природното право. Се чини, оттука, дека главниот проблем со „природната состојба“ е статичкото посматрање на тој поим како некоја „претсоцијална состојба“ на поединецот, негово живеење во орда, според своите природни (животински) нагони, и, од друга страна, еднаш засекогаш настанатата „општествена состојба“ со негов „влез во општеството“. Всушност, и двата поима се динамички и детерминирани со законот на заемна поврзаност и влијание на „социјабилитетот“ и „индивидуалитетот“, така што пониската состојба на развој на општеството е само една, преодна „природна состојба“

за повисоката „општествена состојба“, во истата смисла во која ја дефинира индивидуалната слобода и моралитет. Денес човекот, на пример, се наоѓа во „природна состојба“ во однос на „општествената состојба“ на новото информатичко општество кое премалку го препознава.

Природното право и буржоаската револуција: зора и самрак

6. Идеите на природното право, конституционализмот, учењето за народниот суверенитет, општествениот договор и поделбата на власта англиските колонисти ги пренесуваат на почвата на новата татковина – Америка (Нова Англија). Тие стануваат инспирација за либералните политички движења, чијашто платформа е обликувана низ првите правни акти на Американската револуција, од типот на *Body of liberties* (1641 год.) и *Laws and liberties* (1648 г.), усвоени во Масачусетс, првиот *Virginia Declaration of Rights*, подготвена од *Mason*, *United States Declaration of Independence* (1776), чијшто главен автор е *Jefferson* (покрај *Franklin* и *Adams*) и *United States Bill of Rights* (1789), кој ги содржи првите десет амандмани на американскиот Устав (главен автор е *Madison*). Во првиот акт се декларира дека сите луѓе по природа се слободни и независни и дека имаат вродени права, дека сета власт произлегува од народот и дека законодавната и извршната власт се различни и одвоени од судската. Власта мора да произлегува од согласноста на оние со кои се владее, а ако дејствува штетно, народот има право да ја смени или да ја укине (*Jefferson* во писмо до *Smith*, 1787 вели: „Дрвото на слободата мора одвреме-навреме да биде оросено со крвта на патриотите и тираните. Тоа е негово природно ѓубриво!“). Американската декларација за независност од 1776 година изречно прокламира: „Ние ги сметаме за очигледни овие вистини: дека сите луѓе се создадени еднакви, дека се обдарени од страна на нивниот Творец со одредени неотуѓиви права, меѓу кои се животот, слободата и стремежот кон среќа. Заради обезбедување на овие права, владите установени меѓу луѓето ја изведуваат својата законита моќ од согласноста на оние над кои се владее. Ако кога било и кој било облик на влада стане пречка за остварување на овие цели, право е на народот да го смени или укине, да установи нова влада која ќе се заснова на такви начела и ќе ја организира својата моќ

така што на најдобар начин да влијае врз народната сигурност и среќа (*American Declaration of Independence*)“.

Документите за човековите права и Декларацијата за независност на САД поставуваат цврсти политички и правни основи, усогласени со основните вредности и постулати на природното право, на новото општествено уредување и политички систем, коешто *de Tocqueville* (во неговото дело „Демократијата во Америка“, (1840) што се смета за најдобра книга за демократијата и за Америка), го дефинира како нов социјален аранжман заснован врз „еднаквост на условите“ што влијаат врз секој аспект на човечкиот живот и од кој произлегуваат сите демократски вредности (*de Tocqueville*, (2010), 280).

Либераторните идеина природното право што ги антиципираат основните белези на современото општество во Европа доживуваат своја првична инкорпорација во Француската декларација за правата на човекот и граѓанинот од 1789 година, која определува дека (чл. 2): „цел на секое политичко здружување е заштитата на природните и неприкосновени права на човекот“, потем изречно прокламирајќи ги четирите права идентификувани од либералната филозофија и учењето на природното право – слободата, сопственоста, сигурноста и отпорот на угнетување. Тие идеи го вклучуваат и новиот базичен принцип на демократија како синоним за новоосвоената слобода на уредување на општествените односи, што станува *spiritus movens* на политиката. Политичката цел влегува во категоријалниот систем на човековата слобода. „Време е јасно да ја определиме целта на револуцијата што сакаме да ја постигнеме... Кои се тие цели? Мирно уживање на слободата и еднаквоста; владеење на онаа вечна правда, чиишто закони се запишани не на мермер и камен, туку во срцата на сите луѓе, дури и на робот кој ги заборавил и на тиранинот кој ги отфрлил.....“! Така зборува *Robespierre* во својот Извештај за начелата на јавниот морал, поднесен во францускиот Парламент на 5 февруари 1794 година (*Robespierre*, (1794), 2).

Француската декларација е повлијаена од Декларацијата за правата на Вирџинија од 1776 година, што не е случајна коинциденција. Сличноста произлегува од идентичноста на идеите кои претставуваат есенција на новите либерални политички движења („заедница на идеи“, *Commager* (19780, 244). Но, Француската декларација појасно го дефинира начелото на приоритет на природните човекови права во однос на одредбите за организација на власта и за овласту-

вањата на државата, согласно со либералната концепција на *Rousseau* за општествениот договор. Оваа определба е спроведена со усвојувањето на францускиот Устав од 1791 година, но напуштена со Уставот од 1793 година. Дури со францускиот Устав од 1946 година Декларацијата е вратена како негов составен дел (*Soboul*, (1966), 115).

Американската и Француската револуција се започнати во името на природните слободи и права и демократијата како облик на политичко владеење кој треба да создава најпогодни услови за нивно почитување, заштита и унапредување, со што природното право станува политичка филозофија на револуцијата – закон што го следат сите подоцнежни социјални револуции. Но, токму во моментот на преземањето од политиката на една таква голема мисија – да ги застапува, заштити, унапредува природните слободи и права, правдата и другите апсолутни вредности на природното право, се појавува латентниот или отворениот судир помеѓу *jus naturale* и *jus revolutionis*, кој завршува со делумно напуштање или со распад на либералните цели.

Либералните концепции од крајот на XVIII век, врз кои е создаден новиот свет, ја имаат пред очи сликата на сопственикот на своите права како слика на граѓанин кој влегува во политичка заедница, одредувајќи го карактерот на власта и владеењето во договор со другите нејзини членови. По првобитниот занес, грубата социјална реалност неа ја извитоперува во претстава за сопственик на материјални добра и систем на владеење изведен не од идеалните, рационални начела, туку определен во зависност од односот на политичките сили, групирани околу економски и други интереси во борбата за моќ остварувана преку правото. Во новата револуционерна практика повторно стапува на сцена *Hobbes*-овото начело на “*bellum omnium contra omnes*“.

Ова историско искуство е потврдено низ сите револуции на европска почва, од Француската револуција од 1789 година до денес, низ кои наследството на јакобинската диктатура и неправилен терор оправдан со „повисока цел“ станува редовен начин на погребување на првобитните природно-правни идеали. Времето на Француската

револуција и периодот по неа, до 1795 година, е време на вистински триумф напридобивките на природното право (*liberté, égalité, fraternité*). Нивниот самрак настапува со приватизирање на републиката од новите сопственици на капиталот: така, ропството укинато 1794 година е повторно воведено 1802 година од *Наполеон* за да се задоволат економските интереси на капиталистите во француските колонии. Пред тоа францускиот Устав од 1795 година со напуштањето на поимот „природно право“ веќе јасно го дефинира нејзиниот економски интерес и врз него заснованиот деспотизам. *Robespierre* се спротивставува повикувајќи се на декларираните начела и сметајќи ги ограничувањата за неуставни. Тој го отфрла имотниот цензус како претпоставка за уживање на граѓански права, зашто таквиот систем не создава општество на слободни граѓани, туку служи на посебните интереси на богатите, кои се нови угнетувачи на народот (*Robespierre*, (1950), 161). Францускиот устав од 1795 година раскрстува со природното право и ја внесува концепцијата за правата и должностите на „човекот во општеството“, со што револуцијата отстапува од својата цел – од конституирање народна република во општество на превласт на богатите.

Се поставува прашањето – зошто револуцијата отстапува од својата политичка филозофија на *jus naturale*, заменувајќи го со *jus revolutionis*? *Gauthier* во своите студии на Француската револуција фрла светлина врз тоа прашање, обаснувајќи ја природата на судирот низ конфронтацијата на „левото“ и „десното“ гледиште околу економската сфера и заштитата на правата на богатите, од една страна, и манифестираната опасност на прераснување на левата ориентација во тиранија и јакобинска диктатура, од друга страна (*Gauthier*, (1992), 255). Објаснувањето на превратот се сведува на оценка занерeалноста на револуционерните постулати во тоа време, инспирирани од чистата идеја за остварување нова општествена „содржина без класа“, односно бескласно општество на поединци еднакви во правото на сопственост. Создадено е ново општество, но не се појавува кон човек, кон што претендира секоја револуција (*Berdjaev*, (1991), 182).

7. Самракот на природно-правните идеали за конституирање на ново општество врз начелата на слободата, природните права и нивната еднаквост ги потврдува предвидувањата на либерално ориентирани татковци на новото капиталистичко општество, кои во

неговите концептуални основи ги вградуваат базичните постулати на правдата и еднаквоста на правата. Најзначајниот од нив, *Smith* (1723–1790), татко на концепцијата на пазарната економија, современик и сомисленик на *Hume*, во своите дела („Теорија на моралните чувства“ и „Богатството на народите“) обрнува посебно внимание на поврзувањето на новите начела на економското уредување и постулатите на природното право. Според него, главен двигател на економскиот живот е егоизмот на човекот, но за тој да дојде до потполн израз е неопходен економски либерализам и дејствување на „невидливата рака“, врз идејата за „заемна емпатија“ како барање за уважување на чувствата и потребите на другите членови на општеството. Неговиот *homo oeconomicus* е претставен како морална личност. Разгледувајќи го односот помеѓу натрупувањето на приватната сопственост и граѓанската влада, тој истакнува дека таму каде што има голема сопственост има и голема нееднаквост: на еден многу богат човек мора да има најмалку петстотини сиромашни и врз таа основа се развиваат непријателски чувства и конфликти меѓу нив, така што сопственоста треба да се сочувува само со правна принуда што ја обезбедува граѓанската влада. Но, во мерата во која е создадена за безбедност на сопственоста, во реалноста таа им служи повеќе на богатите наспроти сиромашните (*Смиџ*, (1997), 35). Ситекорекции кои го заздуваат егоистичкиот нагон на поединецот и во одредена мера ја поопштествуваат приватната сопственост треба да ги прави „невидливата рака“ и ограничениот интервенционизам на државата, зад која стои јавниот интерес. Нејзина особено важна улога, која е клучна и за економскиот развој на општеството, е одделување на судството од извршната власт и создавање независно судство „за да се чувствува секој поединец на полно сигурен во располагањето со своето право што му припаѓа“ (*ibid.*, 50).

Другата предупреда на опасностите за прокламираните природно-правни начела на буржоаската револуцијодоаѓа од либералната политичка и правна филозофска мисла. Токму во тие превратни времиња се појавува еден значаен правно-политички спис на *Kant* (1795 година), насловен „Кон вечниот мир“ (со поднаслов „Филозофски нацрт“), во кој тој го анализира прашањето за односот меѓу метафизиката и општествената практика: дали филозофското знаење може да стане практично, како умот се однесува кон историската природа на човекот, дали умот може да биде делотворен во сферата на политичкото дејствување (в. *Kant*, (2000), 113)? Врз категоричкиот императив на

моралната автономија на поединецот, што е основа за неговата слобода, тој ги дефинира начелата на создавањето на јавниот поредок како природни начела што произлегуваат од разумот. Неговата политичка филозофија го опфаќа и учењето за правната држава (*Rechtsstaat*), според која власта на државата мора да биде ограничена за да се заштитат граѓаните од нејзината арбитрарност, а политиката мора да биде потчинета на правото и на моралот. Според неговиот категорички императив како највисок морален постулат, разумот го наведува човекот „да постапува така што максимумот на волјата на поединецот да има истовремено вредност на начело на универзален закон“. Природното право затоа се сведува на слободата на поединецот, како оригинално право што му припаѓа на секој човек со самото тоа што е човечко битие. Таквото одредување на природното право е еманација на неговото поимање на човековото достоинство како *genus proximum* на индивидуалните слободи и права: достоинствениот статус на човекот е универзален природен феномен, а во моралниот и правниот поредок – највисока вредност што има апсолутна позиција во однос на сите други вредности: тоа што има цена е такво што на негово место може да се постави нешто друго како негов еквивалент; напротив, она што е повозвишено од секоја цена и не допушта никаков еквивалент – е достоинство (*Kant*, (1981), 82). Прва забрана што произлегува од еднаквоста во достоинството е забраната за користење на поединецот како средство за остварување на други цели.

Родоначалниците на либералната политичка филозофија (*Constant, Tocqueville, Mill*) ги развиваат природно-правните основи на Модерната врз практичниот модел на слободата во отвореното капиталистичко општество, повлекувајќи јасна граница помеѓу „слободата на антиката“, која имплицира непосредна демократија и морална должност за учество во одлучувањето, и „слободата на Модерната“, која во новите општествени услови на мобилност се фокусира врз политичкиот плурализам и конкуренција, претставничката демократија заснована врз граѓански слободи, владеење на правото и ограничување на прекумерната државна интервенција во приватната сфера. *Constant* (во делото „Начела на политиката применливи на сите влади“, 1806) го развива институционалниот аспект на политичката активност, без кој, според него, општеството на атомизирани поединци би се претворило во немоќна држава која не може да ги заштитува нивните права и интереси. Власта е користење на јавна сила против поединците: кога се користи да ги спречи да се повредуваат меѓусеб-

но, тоа е добра власт; кога се користи за угнетување, таа е страшна власт, но не и анархија (*Constant*, (2003), 8). Нејзината легитимност зависи од нејзините цели и извори, но, во секој случај, кога таа ги пречекорува своите надлежности, е нелегитимна. Неспорно е дека поединците мора да се покорат на мнозинството. Тоа е неправедно, но многу е понеправедно ако треба да се покорат на малцинството (*ibid.*, 32).

Меѓузаклучоци

Заклучок прв. Суштината на економскиот и политичкиот либерализам во допир со природното право се сведува на барање –борбата за природното право, за правдата и вродените слободи и права на поединецот, од метафизиката и правната и политичката мисла и од подрачјето на разумот да се префрли на полето на реалниот економски живот и политичката борба за човековите слободи и права и нивната еднаквост, во услови на длабоката противречност на капиталистичкото општество што ја создава секогаш одново интересот за профит.

Главна улога во остварувањето на целите на новиот општествен поредок добива државата (којашто во Француската декларација за правата не е спомената) и нејзините закони, нужни за остварување на нејзините функции. Но токму фактот дека сè поразгранетите економски, социјални и други функции на државата се остваруваат низ позитивното право, ја изострува внатрешната контрадикција меѓу идејата на природното право и законот, односно можноста природното право да биде отелотворено низ законите. Постулатите на природното право и правилата што се изведуваат од нив имаат во прв ред забранувачка природа: тие ги претпоставуваат природните слободи и права како веќе создадени (според Американската декларација „од Творецот“), преддадени, така што улогата на позитивните закони може да се сведе само на нивна заштита со забранувачки норми (како тие во Декалогот: „не кради“, „не убивај“ итн.). На природното право едноставно не му се насушти императивни норми кои налагаат одредено сторување во корист на слободите и правата на другиот. Тука се создава сè поголем расчекор со позитивното право, коешто, пак, е исткаено во прв

ред од императивни норми, донесени во функција на остварување на социјалните цели на правото. Тие се нужни, зашто без императивни норми правото ја губи смислата на главен регулатор на општествените односи и главен промотор на нови вредности и односи.

Заклучок виџор. На прагот на современата цивилизациска ера Американската и Француската револуција ја симболизираат победата на природното право, како што произлегува од основните програмски документи на нивните предводници. Но, набрзо настапува падот. Зошто? Одговорот е едноставен: затоа што во самиот концепт на природните слободи и права под притисок на барањето за нов економски поредок, во кој на најгруб начин избликнуваат сопственичките апетити на новите носители на власта, е вградена трајна конститутивна мана – светоста и неприкосновеноста на приватната сопственост. Таа се смета за главна одлика на граѓанинот, која му дава нему полноправен статус, и е главен инспиратор на *jus revolutionis*, фокусирано на дистрибуцијата и заштитата на сопственоста врз материјалните добра. Но, за разлика од другите слободи и права, коишто не се колизија со начелото на еднаквост како темелно природно-правно начело (правото на живот, на телесен интегритет, на приватност, семејство итн.), правото на сопственост е однапред спротивставено на барањето за еднаквост и, оттука, станува перманентен предмет на конфликтни односи поради ограниченоста на материјалните добра што служат за задоволување на човековите потреби. Приватната сопственост е „темна дупка“ во универзумот на природните човекови слободи и права во која тие тонат под притисок на економската нееднаквост, создавајќи нерешлива апорија од односот меѓу конзерватизмот и либерализмот, индивидуализмот и егалитаризмот, демократијата и „државата на багосостојба“ (в. *Stankiewicz*, (1993), 211) Од друга страна, ако правото на приватна сопственост создава таква внатрешна контрадикција, може да се очекува дека до триумф на природното право може да доведе неговата внатрешна трансформација – од сопственост врз стварите (капиталот) во сопственост врз знаењата.

Новото општество засновано врз знаења е нова општествено-економска формација на постиндустриско, информатичко општество, во кое капиталист не е оној што има ствари, туку оној што знае. Но во него, поради уште поголемата опасност од ново ропство (сциентизам), на поинаков начин мора да биде уреден политичкиот

и правниот систем, кој не смее да се заснова врз економската, туку врз културната, просветителска и, оттука, солидарна моќ на знаењата. Потребно е враќање кон античкото учење за знаењето како доблест, а не моќ. *Jus revolutionis* зад кое се затскриваат крајниот утилитаризам, прагматизам, конsumerизам и корпоративизам не може да опстане во новото информатичко општество, на кое му е неопходно враќање кон изворните природно-правни вредности, низ преиспитување на: трансформацијата на човекот во граѓанин и трансформацијата на приватната сопственост од сопственост врз правата во сопственост на стварите (капиталот). Не е случајно тоа што Универзалната декларација за човековите права од 1948 година не го употребува поимот „граѓанин“, а приватната сопственост ја систематизира не меѓу основните, апсолутни, туку меѓу брачните, семејните и други(релативни) слободи и права (во чл. 17 по чл. 16 во кој се предвидени правото на брак, семејство итн.). Уште поексплицитно, приближувањето на сфаќањето за приватната сопственост кон природно-правната суштина на човековите права е изразено во германскиот Устав (1949), кој изречно ја одредува нејзината општествена компонента и ограничување (чл. 14): „сопственоста обврзува; нејзиното користење треба истовремено да служи за доброто на заедницата“.

Природното право како основа на позитивното право

8. Во почетокот на XIX век започнатиот процес на кодификација на правото е под силно влијание на природното право, за што имаат придонес различните филозофско-правни школи кои ги рефлектираат идеите на рационализмот и германската идеалистичка филозофија. Посебно е влијанието на историската школа на правото (*Savigny*, 1779–1861), која го посматра обичајното право создавано од народните судови како кодификација на природното право и правната традиција како негов главен извор. Француската револуција во своите уставни документи (од Декларацијата до Уставот од 1795 година) го напушта библиско-теолошкото сфаќање на природното право и го заменува со учењето за „општата корисност“ (*utilité commune*), фокусирајќи се на граѓанските и политичките права, што создава можност владејачката револуционерна група да одредува што е „општа корист“ и да ги испраќа своите противници на гилотина.

Рационалистичкиот пристап кон природното право подоцна станува основен лајт-мотив на големите кодификации од почетокот на XIX век, согласно со барањето правото да биде кодифицирано врз основа на најдобрите постулати на разумот (Казнениот законик на Марија Терезија, граѓанските кодификации на Баварска 1756, Прусија 1794 год. итн.). Наполеоновите Code civile (1804), првата кодификација со која е објавен почетокот на новата ера во развитокот на правото, ги следи идеите, начелата и систематиката на природното право. Врз рационалистичка основа (разумот), која нужно инволвира уважување на социјалните детерминанти на природното право како „разумно право“, се втемелени и другите граѓански кодификации на XIX век. Така, Општиот граѓански законик на Австрија (АБГБ) од 1812 година изречно предвидува (пар. 16): „Секој човек има вродено, со разумот спознаено право на.....“; натаму: „тоа што одговара на вродените природни права ќе се признава како постоечко освен ако не е законски ограничено“ (пар. 17). Со тоа природното право е поставено како приоритетно во однос на позитивното право, што важи и за судот, кој ако не постои законска норма, треба да го реши спорот според природно-правните начела (пар. 7).

Традицијата на природното право е сочувана до денешните уставни, како што е германскиот (*Grundgesetz*, 1949), во кој е предвидено (чл. 1) дека достоинството на човекот е неповредливо и ја обврзува државната власт и да ја заштитува. Достоинството на човекот има апсолутна и априорна вредност и е извор на човековите права. Основните права се обврзувачки за законодавецот, извршната власт и судството како право што непосредно се применува. Одредбата (чл. 20) според која законодавецот во донесувањето на законите е врзан за уставот, а извршната власт и судовите за законите „и правото“ е природно-правен образец на односот помеѓу законот и натпозитивното право.

Постои една суштествена разлика во патиштата низ кои природното право се трансформира во позитивно право (устав и закони) помеѓу англо-американската и европската правна традиција. Според начелните стојалишта на *Jefferson* и творците на американскиот Устав, невозможно е целокупното позитивно право да дедуцира од природното право, така што, покрај законите, природното право треба да се изведува и толкува од духот на уставната и правната традиција. Тие стојалишта имаат здрава основа во англосаксонската концепција

на common law, која во примената на правото остава широк простор за уважување на барањата на правдата низ широката слобода на судот во изнаоѓањето и толкувањето на правните правила што треба да се применат во конкретните случаи, зашто природните закони се „всадени во срцето“ на судијата. Во континенталната правна традиција на законско право превладува, наспроти тоа, стојалиштето дека сите позитивни закони треба да се дедуцираат од природното право, исцрпувајќи ја целата негова содржина. На таквото барање за консумпција на природното право од законите се надоврзува стојалиштето дека судијата е само „уста што го изговара законот“ (*Les juges de la nation ne sont que la bouche qui prononce les paroles de la loi, des êtres inanimés, qui n'en peuvent modérer ni la force ni la rigueur, Montesquieu, De l'Esprit des lois*, ригидно спроведено со првите закони на Француската револуција).

Тоа е општиот историски и општествен контекст во кој, од Француската револуција до првите декади по Втората светска војна (Универзалната декларација), природното право на европска почва се пробива низ лавиринтите на бројните закони кои завлегуваат во сè пошироки правни подрачја, со континуирано намалување на можноста идејата на правдата и човековите природни слободи и права да се спротивстават на агресивната политичка моќ на извршната власт. Рефлексива на појавата на тоталитарни политички системи и на злоупотребите на правото се песимистичките стојалишта кои нагласуваат дека самиот поим „природно право“ е нормативен и допушта различни интерпретации и злоупотреби. *Wolf* со право укажува дека правните учења на новото време ги злоупотребуваат идеите кои имаат апсолутна и априорна природа, така што наоѓаат оправдување за тоталитаризмот и за демократијата, за *jus majestatis* и *jus revolutionis*, индивидуализмот и колективизмот, војната и мирот – повикувајќи се нанекое *Ur* – или идеална состојба како на природен закон (*Wolf*, (1948), 17).

Прва умна заедница на природното и позитивното право: Универзалната декларација за човековите права

9. По стравотните војни во првата половина на XX век (Балканските војни, Првата и Втората светска војна), усвојувањето на Универзалната декларација за човековите права од 1948 година од

Генералното собрание на ОН одекнува како моќна најава на втора ренесанса – реафирмацијата на природното право обликувано како вродени, природни, неотуѓиви и неприкосновени човекови слободи и права. Една паралела со Француската декларација од 1789 година го зацврстува уверувањето дека појавата на такви значајни документи, кои омеѓуваат епохи како акти на „коперникански пресврт“, верификуваат резултати на долговековен изминат пат на природното право и антиципираат негово отелотворување во нова констелација на општествено-економски и политички односи. Првата, на преминот од феудализмот и апсолутистичкиот систем на монархистичката власт, втората – по најжестоките крвопролевања во текот на Втората светска војна, и едната и другата ера на потполна негација на природните човекови слободи и права. На секоја од овие две револуционерни промени им претходи човековата надеж за ново општество на правда, еднаквости благосостојба

Разликите што постојат меѓу нив ги одразуваат, од една страна, длабоките двоековни промени на современото општество, а од друга страна јакнењето на свеста за значењето на човековите слободи и права кои од метафизичка идеја се материјализираат во конкретни политички и правни барања. Формулацијата во самиот почетен член на Универзалната декларација (чл. 1) „сите човечки битија се раѓаат слободни и еднакви во достоинството и правата“ го внесува поимот на човечко достоинство како сублимат и извор на слободите и правата, и го потврдува уште поексплицитно начелото на еднаквост на правата („без разлика во однос на расата, бојата“ итн.). Основните права, предвидени со Француската декларација – слободата, сопственоста, безбедноста на личноста и отпорот на угнетување се предвидени и со Универзалната декларација, проширени и со други слободи и права. Во однос на третманот на политичките права, Француската декларација на прво место го става начелото на народен суверенитет, што имплицира потиснување на автономијата на поединецот, додека Универзалната декларација го прокламира индивидуалниот суверенитет низ правото на учество во вршењето на државната власт и избирачкото право. Неспоменувањето на социјалните права во Француската декларација е потврда за нејзината посветеност на индивидуалните природни слободи и права, кои наметнуваат должност на државата да се воздржи од мешање во нив. Наспроти тоа, Универзалната декларација изразува промената во современите демократии во правец на јакнење на должностите на државата за обезбедување гаранции и ус-

лови за остварување на индивидуалните права, со кои јакне нивниот реален општествен статус.

Универзалната декларација е замаецот на историските промени што придвижуваат долг, до денес непрекинат процес на етаблирање на меѓународни норми и стандарди за природните и вродени човекови слободи и права во позитивното право. Тие се установени како *jus cogens* со бројни меѓународни конвенции, започнувајќи од Европската конвенција за човековите права на Советот на Европа од 1950 година до Повелбата за основните права на ЕУ од 2000 година и Римскиот статут за постојаниот Меѓународен казнен суд од 1998 година, со кој е направен револуционерен чекор во развојот на природното право со формирањето меѓународна институција на казнена правда.

10. Во современите јуснатуралистички учења е отворена широка дебата за новите упоришта на природното право во времето кога тоа, преку когентни меѓународни норми за човековите природни права, станува позитивно право на државите. Примената на вредностите и начелата содржани во Универзалната декларација и другите меѓународни документи за човековите слободи и права налага потреба од изнаоѓање нови механизми на спојот на меѓународното (конвенции) и националното право (закони), сообразени со антропоцентричната функција и цел на природното право. Нивната специфичност произлегува од искусвено потврдена аспирација на државата да ги наметнува своите интереси како општи и јавни, над интересите на поединецот, посматрајќи ги неговите слободи и права како од неа отстапени вредности. Одговор на овие контроверзни прашања, што не може да се даде од позитивистички позиции, *Dworkin* бара во аргументите на природно-правното учење, сосредочени врз донесувањето судски одлуки во најтешките случаи. Правото не се состои само од законски норми, туку и од општи правни начела кои се поопшти од правилата и се применуваат во решавањето на најтешките случаи (*Дворкин*, (2001), 52). Во нив се сублимирани најбитните вредности и цели што општеството сака да ги оствари (начелото на законитост, справедливост на санкцијата итн.), и што како стандарди се основа за нови решенија на конкретните спорови до кои може да се дојде кога не постојат прецизни правила (*Dworkin*, (1977), 24). Својата теорија *Dworkin* ја нарекува теорија за „правото како целосност (интегритет)“ (*law as integrity*), истакнувајќи дека целосноста (интегритетот) на

правото е посебна вредност, заедно со справедливоста и еднаквоста. Интегритетот налага комплексност на спознавањето и толкувањето на правото и придржување на судијата во секој конкретен случај и кон основните принципи и стандарди, содржани во меѓународните документи за човековите слободи и права.

Пробивот на идејата на природното право коинцидира во последните декади на минатиот и на почетокот на новиот милениум со забрзаното меѓународно статутирање на природни, „вродени“ права на поединецот и на демократската правна држава, но и со драматично променетите општествени односи што ги карактеризира длабока морална и цивилизациска криза и нови облици на диктатура, тоталитарни тенденции. Со новите предизвици природното право се соочува и под засилена критичка опсервација како филозофско-правен систем заснован врз „вечни“ вистини и априорни идеи. Наспроти јуснатуралистичкиот пристап, постмодернизмот и радикализмот ја засноваат својата критика апсолутизирајќи една единствена теза врз која ја објаснуваат природата на правото, отфрлајќи го метафизичкиот, трансцендентален пристап и ориентирајќи се кон определени сегменти на правната наука, кон позитивното право и примената на правото во плуралистичкото општество (в. *Minda*, (1995), 1).

Во такви околности, јустификацијата на природните слободи и права на човекот не може да се потпира врз одговорот дека тие се создадени „од Творецот“ или дека природното право е „вечен“ феномен, според неговото поимање во XVII и XVIII век. Според *d'Entreves*, местото кое луѓето повеќе од две илјади години го означуваат со името на природното право е таму каде што се поклопуваат вредностите и нормите и каде што крајниот извор на правото е истовремено почеток на сферата на моралниот живот (*Д'Анџрев*, (2001), 127). Со тие аргументи не може да се загрозува општопризнатиот приоритетот на позитивното право: и кога законот е несправедлив, треба да се примени таков каков што е.

При реално заснован скептицизам дека природното право може во целост да се конституира како „закон за законодавецот“ низ уставни ограничувања, европската правна мисла ги свртува своите погледи кон правичниот процес, приближувајќи се кон англосаксонското право, според кое критериуми за праведен закон се бараат во прв ред во принципите на процедурата на неговата примена. Правото, според ова гледиште, е општо и неодредено, но пресудувањето може

да биде објективно само ако ги уважува моралните вредности и фундаменталните слободи и права. Оттука, главен правец на истражување на ова учење е во идентификувањето на „сет основни права“, кои може да се извлечат од уставниот текст, законите, прецедентното право и правната традиција. Следниот бран на ова учење, од раните 80.ти години на минатиот век, е фокусирано врз правилата на толкување на позитивното право: судијата во примената на правото треба да го толкува законот поаѓајќи од фундаменталните, уставно загарантирани слободи и права и правата загарантирано со меѓународните документи за основните права.

Природното право како систем од природни и вродени човекови слободи и правасе инкорпорира во позитивното право наидувајќи на препреки што резултираат и одекспанзивната дисперзија и слоевитост на самиот поим на правото како систем од меѓународни, национални, субнационални (локални), државни и авторегулаторни норми. Комплексноста на ова прашање се мултиплицира со сфаќањето на поимот на позитивното право како интегрален поим кој опфаќа: систем од правни норми, право во примена (*law in action*), и право изречено со судски пресуди. Сето тоа заедно е право, и ништо од тоа само за себе не е право, та оттука и прашањето – што и од кој аспект може да се посматра како праведно (исправно) или неправедно право? Дали се исправни правните (законски) норми, кои не се применуваат, или се применуваат низ судска постапка што завршува со неправедна пресуда?

Од друга страна, по Универзалната декларација на ОН и сè побројните и пообемните меѓународни норми и стандарди содржани во конвенциите за правата на човекот, природното право прераснува во политичка филозофија којашто ги дефинира основните начела кон кои мора да се придржува секоја современа држава-членка на меѓународната заедница. Таа содржи јасни начела на владеење на правото, исправност на законодавството, независна и непристрасна правда, приоритет на индивидуалните слободи и права, ограничена и одговорна власт и други белези на конституционализмот како начело на современата уставност. Идејата на природните права од подрачјето на правната метафизика се префрла и во подрачјето на правната наука, која на рамниште на цврста правна догматика и „закон за законода-

вечот“ ги поставува следниве правила: меѓународните норми и стандарди за правата се интегрален дел на позитивното право во сите негови елементи (систем од норми, примена, праведни судски пресуди); природните човекови слободи и права не може да бидат суспендирани со правните норми на државата, а само под одредени услови („во интерес на демократското општество“) може да бидат ограничувани со закон; барањето за исправно (праведно) право е основен постулат на правната држава и владеењето на правото, со сите гаранции за уставна и меѓународно-правна контрола (Европскиот суд за човековите права) над неговото остварување; независниот и непристрасен суд е главен протагонист на правниот систем и на демократската правна држава, чијашто основна функција е заштита на природните и неприкосновени човекови слободи и права.

Транзицијата како „револуција која тече“

11. Во процесот на транзиција на македонското општество, којашто трае и по толку години од прогласувањето на независноста и самостојноста на Република Македонија, изострено е до крајна пренапрегнатост прашањето – дали природното право од сферата на правната метафизика може да се пресели во просторот на политичката дебата и одлуки и, конечно, во позитивното право. Причините за тоа се длабоко вгнездени во екстремната политизација и партизација на општеството и превладувањето на крајниот утилитаризам во политичката сфера.

Природното право како универзален концепт се судира со груб политички прагматизам, оправдуван со потребата од радикални промени на основите на политичкиот и економскиот систем. Тоа што треба да претставува револуционерна промена и што е навестена како таква во името на природно-правните постулати се повторува како политичка фарса, со постојано исти, непроменети политички концепти, без никаква морална, политичка, уште помалку правна одговорност и со идентични методи, независно од носителите на власта. Содадена е лажна претстава за демократијата, сфатена како мајоритарно политичко насилство и изборна и парламентарна математичка постапка, испразнета од човечка содржина. Демократијата доаѓа пред културата на правото и правдата, плаќајќи висока казна за пренебрегнувањето на искусно потврдениот закон дека нема демократија без култу-

ра на природното право. Таа култура, пред секаква формална демократска процедура, партиски договори, коалиции и слични пројави на политичка агресија налага уставот и законите клучни за човековите слободи и права да ги „донесува срцето“ (според *Pascal, Locke, Rousseau* и др.), а не „парламентарното мнозинство“.

На дневен редво целиот изминат транзициски период, во суштина, не се општествените промени сведени на „двојна транзиција“ – маркетизација и политички плурализам, туку судирот меѓу природното право и политиката, како што таа е разбрана и практикувана. Наспроти „законите на природното право“ – одредување цели подредени на апсолутните и априорни вредности на човековото достоинство и хуман општествен развој, заштита и унапредување на природните човекови слободи и права и нивната еднаквост и владеење на правото, упорно се одржува концептот на „револуција (деконструкција) која тече“, којшто го сведува правото на средство за спроведување на арбитражни политички одлуки.

Оттука и политичката криза во Република Македонија е последица на напуштањето на уставните начела за поделба на власта, за уставните ограничувања на извршната власт и за политичката супремација на Собранието над Владата. По обелоденувањето на деформациите на политичкиот систем и злоупотребите на властасо јавно објавените снимки од масовни прислушувања во 2015 година, извештајот на експертската група на ЕУ предводена од *R. Priebe* од јуни 2015 година јасно ги идентификува причините за нејзиното настанување и можните патиштата за излез со департизација на државните институции.

Главна причина на судирот меѓу *jus naturale (majestatis)* и *jus revolutionis*, изразено низ заобиколување дури и на уставните норми, донесувањето неисправни закони со повреда на парламентарната процедура, во скратена постапка, без широка расправа и со општа поддршка, политичко насилство над судството и другите институции на примена на правото итн., е редуцирањето на слободата на политичко дејствување како подрачје на „неограничени можности“ на нејзиниот надворешен, формален процедурален аспект, без супстанцијални начела, и оддалечувањето со тоа на идејата на демократијата од нејзината антропоцентрична содржина, смисла и цел. Последица на таквата редукција е негирањето на природно-правна детерминираност на позитивното право и системот на неговата примена, и сеопшто урнису-

вање на човечкото достоинство, слободи и права на рамништето на поданички менталитет крајно неотпорен на политички манипулации.

Основен закон (правило) за кој се придржува постојната прагматична политика е принципот ”kompetenz-kompetenz“ (политиката има моќ самата да ги определува границите на сопствената моќ), потпрен врз мајоритарното начело на одлучување, со кое се легитимира апсолутно владеење. Донесувањето важни политички одлуки или закони редовно го заобиколува прашањето за нивната легитимност, а јавниот дискурс – јавниот интерес, заштитата на индивидуалните слободи и права и унапредувањето на демократските процеси. Запоставено е истражувањето на смислата, целите и дејствувањето на политичките партии како облик на политичко организирање на поединците во остварување на нивната слобода на изразување и здружување, заради остварување јавен, републикански интерес, што се состои во демократизација на општествените односи, конституционализација на власта и унапредување и заштита на слободите и правата и нивната еднаквост.

Судирот помеѓу политиката и природното право не е нов и не се сведува на барање заемна борба за приоритет, освен според малку застапуваната реалистичка концепција за правото како „продолжена рака на политиката“. Природното право упорно, низ вековите, успешно го демонстрира токму спротивното – дека политиката, на крајот, мора да ги уважува апприорните човечки вредности, слободи и права како правни вредности, не прифаќајќи го како своја главна цел освојувањето на власт за себе, туку „од народот и за народот“ (в. и Универзална декларација, чл. 21).

„Помирување“ е можно ако помеѓу едностранчивото посматрање на политиката како слобода на дејствување во „полето на неограничените можности“ и природното право биде воспоставена умна заедница врз императивот за апсолутно почитување на човековите природни слободи и права. Тој произлегува од правото на поединецот на демократска правна држава како основно човеково право (Универзална декларација, чл. 28: „Секој има право на општествен и меѓуна-

роден поредок во кој правата и слободите објавени во оваа Декларација можат да бидат остварени во целост“).

Релативистичките, агностички и скептички стојалишта во однос на концептот на природното право, слободата, правдата, човечкото достоинство и вредности изразува висок степен на неверување, кое е блиску до неверувањето во ништо и запаѓањето во магичниот круг на верување во неверувањето во ништо, коешто се распаѓа секогаш кога доаѓа во остар судир со реалноста (или, според *Pascal*: „Не е извесно дека е сè неизвесно“ (1961), 214). Неверувањето во идејата на слободата, или на правдата, како идеи водилки на правото што мора да ги следи позитивното право, отпаѓа кога „неверникот“ ќе се најде невинно осуден во затвор, кога без никаква причина ќе му биде одземен имот, чест, достоинство итн.. Оттука, разгледувањето на можноста постулатот на владеење на правото да стане водечка парадигма на македонското општество мора нужно да проникне и во причините за појава на таквите релативистички стојалишта и упорноста на политичката мисла да одржи монопол пред „конзервативизмот“ на правото и имплицитаните од него граници на политичката моќ.

Правото, кое е израз и ја гарантира индивидуалната слобода, не може да биде пречка за политичката слобода и активности, но политичката слобода не може да оди под универзалните правни начела, стандарди и вредности (според *Hajek*, (2002), 399, „слободата е овозможена со постапна еволуција на дисциплината на цивилизацијата која е, истовремено, дисциплина на слободата!“). Оттука, во истражувачкото поле на политичката филозофија треба да се внесе усогласеноста на политичките процеси со постулатите на природните и неприкосновени човекови слободи и права низ барањето за нов пристап кон нејзината сфера на истражување – политиката.

Заклучоци

Природното право е категорички императив кој ги детерминира основните постулати на современата држава: народниот суверенитет и суверенитетот на поединецот, човековите природни слободи и права и нивната еднаквост, демократијата, правдата и легитимноста (исправноста) на законите.

Трансформацијата на македонското општество врз таква определба не може да се изведе без радикална реформа на политичкиот и правниот систем врз начелото на владеење на правото, со јакнење на положбата и улогата на судството, вклучувајќи го уставниот суд, како најрационални механизми наафирмација и заштита на апсолутните вредности, демократијата и човековите природни и неприкосновени слободи и права. Прва цел на судската реформа мора да претставува воспоставувањето засилена контрола над уставноста и законитоста на постапувањето на извршната власт и непосредна контрола врз актите што таа ги донесува, па дури и опонирање на неисправни закони на парламентот (посебно од уставниот суд) заради враќање на овие институции на колосекот на конституционализмот и начелото на поделба на власта. Природното право имплицира барање судијата, како централна фигура на правдата, да има широки овластувања во толкувањето на законот и оценувањето на сите аспекти на конкретниот случај за неговата пресуда да биде праведна.

Концептот на демократска правна држава и владеење на правото како владејачки образец на современата политичка организација на општеството имплицира поставување правна брана пред политичкото насилство, арбитрарност и самоволие, практикувани од политичките партии во име на слободата на политичко дејствување и здружување. Оттука, нивната јуридизација е единствениот начин за надминување на основните противречности на општеството во транзиција, кои мораат да се разрешуваат во прилог на индивидуалната слобода и природни права и начелата на демократијата.

Решавачка улога во реафирмацијата на *jus naturale* како камен-темелник на демократската правна држава и владеењето на правото имаат правната наука и правниците, кои овде треба да се потсетат на поуката на римската правна мисла (*Ulpian, Digesta*, 1,1,1): „Нас, правниците, со право би можеле да нè наречат свештеници на оваа уметност, зашто ја уредуваме правдата и утврдуваме што е добро и праведно, раздвојувајќи го правото од погрешното и издвојувајќи го законитото од незаконитото, сакајќи да ги направиме добри луѓето со страв од казната, но и храбрејќи ги со награди, доведувајќи ги до вистинска, а не одглумена мудрост“.

Вистинска транзиција (револуција) постои само кога *jus revolutionis* е подредено на остварување на начелата и вредностите на *jus naturale*!

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

American Declaration of Independence: The Want, Will, and Hopes if the People, In Congress, July 4, 1776, The unanimous Declaration of the thirteen united States of America, online ed.

Aristotel, (1970): *Nikomahova etika*, Beograd

(2003): *Politika*, Beograd

Авџусџин, Аврелиј, (1997): *За државата Божја*, Скопје

Бекон, Френсис, (2006), *Нов органон*, Скопје

Berdjaev, Nikolaj, (1991): *O čovekovom ropstvu i slobodi*, Novi Sad

Bloch, Ernst, (1977): *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo*, Beograd

Цицерон, Марк Туллий, (2003): *Об обязанностях*, Москва

Constant, Benjamin, (2003), *Principles of Politics Applicable to All Governments* (1815), *Edited by Etienne Hofmann, Indianapolis*

Commager, Henry Steele, (1978): *The Empire of Reason*, New York

Dajović, Goran, (2007/14): *Jusnaturalizam i pravni pozitivizam, Pravni život, Tematski broj: Pravo i sloboda*, Tom VI

D'Antrev, Alesandro P., (2001): *Prirodno pravo*, Podgorica

De Krešenko, Lucano, (1993): *Istorija grčke filozofije, Od Sokrata nadalje*, Novi Sad

Del Vecchio, Giorgio, (2004): *Philosophie du droit*, Paris;

De Tocqueville, Alexis, (2010): *Democracy in America*, Historical-Critical Edition, Edited by Eduardo Nola, volume 2, Indianapolis

Dokić, Marko, (2007): *Hobsova ugovorna teorija*, Podgorica

Dubljević, Veljko, (2008): *Kako tumačiti Habermasovu kritiku Rolsove koncepcije pravde*, *Pravni život*, 14

Dworkin, Ronald, (1977): *Taking Rights Seriously*, London

(2001): *Suština individualnih prava*, Beograd-Podgorica

Faso, Gvido, (2007): *Istorija filozofije prava*, Podgorica

Finis, Džon, (2005): *Prirodno pravo*, Podgorica

Friedrich, Carl., J., (1955): *Die Philosophie des Rechts in historischer Perspektive*, Berlin-Göttingen-Heidelberg

Фулер, Лон Л., (2001): *Моралност права*, Београд

Gauthier, Florence, (1992): *Triomphe et mort du droit naturel en Révolution 1789-1795-1802*, Paris

- Gummere, Richard M.* (1917-1925): *Seneca: Ad Lucilium Epistulae Morales*, volume 1-3. Cambridge, Harvard, London
- Hajek, Fridrih A.*, (2002): *Pravo, zakonodavstvo i sloboda*, Podgorica
- Harris, J.W.*, (2004): *Legal Philosophies*, Second Edition, Oxford
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich*, (2007): *Werke in 20 Bänden und Register*, Bd.13, *Vorlesungen über die Ästhetik I.*: BD 13, Frankfurt/M.
- (2013): *Vorlesungen über die Geschichte der philosophie*, Erster Teil, Berlin
- Hicks, R.D.* (1972): *Lives of Eminent Philosophers*. Diogenes Laertius. Cambridge. Harvard
- Хобз, Томас*, (1991): *Левијатан*, кн. I-II, Ниш
- Hume, David*, (1975): *A Treatise of Human Nature*, edited by L. A. Selby-Bigge, 2nd ed. revised by P. H. Nidditch, Oxford
- Jefferson, Thomas*, (2006): *First Inaugural Adress, The Papers of Thomas Jefferson*, Volume 33 Princeton University Press
- Kant, Immanuel*, (1981): *Zasnivanje metafizike morala*, Beograd (2000): *Pravno-politički spisi*, Zagreb
- Ксенофон*, (2009): *Спомени за Сократ, Гозба и Одбраната на Сократ*, Скопје
- Lloyd, Dennis*, (1965): *Introduction to Jurisprudence*, With selected Texts, Second Edition, London;
- (2004): *Идея права*, Москва
- Locke, John*, (2018): *Two Treatises of Government*, ed. Thomas Hollis, London: A. Millae et al., 1764 e-book online ed.
- McCabe, Bernard*, (1964): "Francis Bacon and the Natural Law Tradition; Note" (Natural Law Forum. Paper 85.
- Minda, Gary*, (1995): *Postmodern Legal Movements*, New York
- Миџевски, Вийомир*, (2006): *Почетоци на западната философија, Претсократовци*, Скопје
- Montesquieu, Charles*, (1961): *Lettres persanes; De lesprit des lois*, Les philosophes du XVIIIe siècle, Paris
- Оболенски, Димитри*, (1991): *Византијски комонвелт*, Београд
- Pascal, Blaise*, (1961): *Pensees*, Les philosophes des XVIe et XVIIe siècles, Paris
- Platon*, (1969): *Država*, Beograd
- (s.a.): *Закони*, Скопје (2006): *Dela, Ijon, Goyba, Fedar, Odbrana Sokratova, Kriton, Fedon*, Beograd

- Радбрых, Гусѝав*, (2008), *Филозофија на правото*, Скопје
- Robespierre, Maximilien*, (1794): *Rapport Sur les principes de morale politique qui doivent la*
- Convention Nationale dans l'administration interieure de la Republique*, online ed. (1950): *Œuvres complètes*, Paris, t. VII online.ed.
- Роулс, Џон*, (2002): *Теорија на праведноста*, Скопје
- Русо, Жан Жак*, (1978): *Општествениот договор, или начела на државното право*, Скопје
- Смит, Адам*, (1997): *Богатството на народите*, Том I-III, Скопје
- Soboul, Albert*, (1966): *Francuska revolucija*, Zagreb
- Stankiewicz, W., J.*, (1993): *In search of a political philosophy: Ideologies at the close of the twentieth century*, London and New York
- Stepanov, Radivoj*, (2007): *Pravda i sloboda u filozofiji političkog liberalizma Džona Rolsa*, *Pravni život*, 14
- The Digest of Justinian*, Translation edited by Alan Watson, Vol.1, 1998 Philadelphia
- Van den Berge, Lukas*, (2017): *Sophocles' Antigone and the promise of ethical life: tragic ambiguity and the pathologies of reason*, *Law and Humanities*, Volume 11, 2
- Vukadinović, Gordana/ Stepanov, Radivoj*, (2004): *Uvod u filozofiju prava*, Novi Sad
- White, Jefferson/ Patterson, Dennis*, (1999) *Introduction to the Philosophy of*
- Law, Readings and Cases*, New York-Oxford
- Wolf, Erik*, (1948): *Rechtsgedanke und biblische Weisung*, Tübingen 1948

*Vlado KAMBOVSKI***NATURAL LAW AND TRANSITION AS DECONSTRUCTION:
JUS NATURALE VERSUS JUS REVOLUTIONIS***(Summary)*

Natural law has a millennium tradition in human views, centered on the requirement of a congruency of law with the nature of the human being. Through its long evolution, this idea puzzled several phases: observing the natural law, and thus the law as part of the universal laws governing the nature; a deistic division in the Middle Ages of the natural law as God's justice, different from the human earthly law; the teaching of rational natural law in the Renaissance as an inherent feature of human reason; to his contemporary understanding as a sublimation of inborn and natural human freedoms and rights, proclaimed by the Universal Declaration of Human Rights of 1948.

The idea of natural law was a strong moving idea of the change of epochs, in the last two centuries expressed through revolutionary changes. They started under the flag of natural law, but ended in dusk because of the harsh economic and political patterns of contemporary societies. The transition of Macedonian society also begins in the name of natural freedoms and human rights, including the rights of democracy, rule of law and economic well-being. But to date, it has not yielded the expected results due to the limiting effect of political practice, which through the partitioning of society and the state narrows the views of a core democracy and a culture of natural law.

This article is a theoretical attempt to penetrate the pathways of overcoming such a crisis, recalling the fact that the Universal Declaration of Human Rights of the UN and international human rights documents established a binding smart community between natural and positive law, giving an clear answer to the question: Jus naturale or Jus revolutionis?

Таки ФИТИ

МОНЕТАРНАТА ПОЛИТИКА ВО ВРЕМЕ НА ГОЛЕМИ КРИЗИ

Кејнз тврди дека во услови на тешки рецесии (депресии) се јавува феноменот на ликвидносна стапица (liquidity trap) и монетарната политика станува неефикасна, односно не е во состојба да ја стабилизира економијата. Фактички Кејнз прв го воведува во економската теорија концептот на ликвидносна стапица. Во Општата теорија, во главата посветена за преферирање на ликвидност, Кејнз пишува: „Постои можност... откако каматната стапка ќе падне до одредено ниво, претпочитањето на ликвидност да стане дури апсолутна во смисла дека речиси секој преферира да поседува готовина во однос на поседувањето на долг (должнички инструмент – Т. Ф.), кој носи толку ниска каматна стапка. Во ваков случај, монетарните авторитети би ја загубиле ефективната контрола врз каматната стапка“ (Keynes, 1997, pp. 207).

Иако концептот на ликвидносна стапица кај Кејнз не е детално анализиран, тој беше општоприфатен од страна на кејнзијанската економска мисла – почнувајќи од професорот Ханс, преку нобеловецот Хикс (овој прв го употреби терминот liquidity trap, но врз основа на претходно цитираната мисла на Кејнз), па сè до претставниците на умерените кејнзијанци.

Две ситуации се типични за состојбата на ликвидносна стапица.

Прво, депресијата предизвикува силно опаѓање на општото ниво на цените, а со тоа и на каматната стапка, како цена на парите.

Фактички, општото ниво на цените, т.е. стапката на инфлација, може да навлезе во зона на негативни вредности (дефлација), а номиналните каматни стапки да се доближат до нула. Тоа се случи во САД за време на Големата депресија од 1929 до 1933 година. Стапката на инфлација, во одделни години на кризата (1931 во однос на 1930 година и 1932 во однос на 1931 година) беше негативна, т.е. изнесуваше -10 %. Истовремено, номиналната каматна стапка се доближи до нула. Но, ова не значи дека реалните каматни стапки беа ниски. Напротив, тие останаа високи. Имено, при номинална каматна стапка од нула отсто и очекувана (антиципирана) инфлација од -10 %, реалната каматна стапка е висока, т.е. изнесува 10 %. Во ваква ситуација економските субјекти не се заинтересирани за земање кредити, сеедно што номиналната каматна стапка е нула или близу до нула. Ова објаснува зошто монетарната политика во услови на дефлација станува неефикасна, односно зошто не може да ги покрене инвестициите и да го олесни заживувањето на економската активност. Ова е суштината на феноменот на ликвидносна стапица.

Второ, другата ситуација опишува состојба на ниска номинална каматна стапка (да кажеме 0,5 %) и на ниска стапка на инфлација, којашто се граничи со дефлација (на пример 0,6 %). Во овој случај, реалната каматна стапка станува негативна (- 0,1 %), а монетарната политика, повторно, е неефикасна. Имено, монетарната политика во услови на рецесија дејствува врз заживување на економијата преку зголемување на понудата на пари за да се намали каматната стапка и да се охрабрат инвестициите. Но, во ситуација на вонредно ниски каматни стапки нема резон да се дејствува врз нивно понатамошно намалување. Вакви епизоди, во поновата светска економска историја, се случија во Јапонија, во втората половина на 1980-тите години, и во САД и во земјите од еврозоната за време на Големата рецесија од 2007/2009.

Новиот термин за феноменот на ликвидносна стапица е *zero lower bound on interest rates (ZLB)* – во описен превод станува збор за ниски каматни стапки, т.е. каматни стапки блиску до нула. Иако во современата литература некои автори нагласуваат дека постои суштинска разлика меѓу класичниот и модерниот концепт на *liquidity trap* (главно, изведена врз основа на Кејнзовото тврдење за постоење апсолутна преференција за ликвидност, односно тврдењето на Кругман дека се работи за вишок на чување на готовина), мое мислење

е дека концептите liquidity trap и zero lower bound on interest rate се тесно меѓусебно поврзани и меѓу нив, барем од аспект на последиците што ги предизвикуваат (неефикасност на монетарната политика и дисфункционалност на банкарскиот систем), нема суштинска разлика. Потврда за ова е следнава мисла на поранешниот гувернер на Американската централна банка (ФЕД), професорот Бен Бернанке: „Ако инфлацијата е многу ниска, а невработеноста многу висока, ФЕД нормално одговара со намалување на краткорочните каматни стапки за да ја зголеми потрошувачката. Како и да е, просторот за намалување на стапката е ограничен со фактот што каматните стапки не може да паднат (многу) под нула, бидејќи луѓето секогаш имаат можност да држат кеш, со нула камата, што е подобро од негативен принос од имот. Кога краткорочните каматни стапки се приближуваат до нула, идните монетарни олеснувања стануваат тешки и може да налагаат неконвенционална монетарна политика, како што е големо купување на имот (квантитативи олеснувања) (Bernanke, April 12, 2017, pp.1).

Проблеми што ги предизвикува ликвидносната стапица

Феноменот на ликвидносна стапица ги соочува современите економии, т.е. креаторите на клучните макроекономски политики (монетарната и фискалната) со неколку сериозни проблеми.

Прво, во услови на тешки, перзистентни и пролонгирани рецесии или депресии монетарната политика станува неефикасна, т.е. не може да ја стабилизира економијата преку поттикнување на агрегатната побарувачка. Имено, стабилизационата функција на монетарната политика се одвива, во основа, преку каматниот канал. Во време на рецесии, монетарните власти ја зголемуваат понудата на пари, т.е. ја намалуваат каматната стапка, со што се стимулира растот на компонентите на агрегатна побарувачка сензитивни на каматните стапки (во прв ред инвестициите на секторот на претпријатијата, и потрошувачката на секторот на населението – посебно на трајни потрошни добра), а со тоа и растот на реалниот бруто домашен производ и на вработеноста на краток рок. Но кога економијата ќе западне во ликвидносна стапица, краткорочната номинална каматна стапка ќе достигне нула и централните банки не можат понатаму да ја зголемуваат

монетарната база, бидејќи каматните стапки ќе навлезат во зона на негативни вредности.¹

Второ, во епизоди на ликвидносна стапица, дури и ако централните банки продолжат да водат експанзивна монетарна политика, да „всприцуваат“ огромна ликвидност во економиите, да ги сведат референтните каматни стапки на нула или евентуално тие да попримат и негативни вредности (каков што беше случајот за време на Големата рецесија од 2007 до 2009 година), нема гаранција дека ќе дојде до пораст на инвестициите и на потрошувачката на населението. Напротив, веројатноста дека ќе изостане порастот на потрошувачката кај двата клучни макроекономски сектора (секторот на претпријатијата и секторот на домаќинствата) е голема. Со други зборови, во услови на големи кризи (овие секогаш се „миксирани“ – финансиски и економски), кога се јавува феноменот на ликвидносна стапица, ниту банките сакаат да позајмуваат, ниту, пак, претпријатијата и населението сакаат да земаат кредити. Причините за тоа се бројни, но, сепак, главната причина за губењето на кредитната функција на банките лежи во лошите очекувања кои преовладуваат во време на тешки кризи. Мислам дека во триесеттите години на минатиот век, задоволителен одговор на ова прашање понуди Џон Мејнард Кејнс со своето учење за животната енергија – *animal spirits*. Во врска со ова Кејнс ќе рече: „Дури и ако ја оставиме настрана нестабилноста условена од шпекулациите, постои нестабилност којашто произлегува од карактеристиките на човековата природа, при што голем дел од нашите позитивни активности зависи повеќе од спонтаниот оптимизам отколку од математичките предвидувања, повеќе од морални и хедонистички отколку од економски фактори... Оттука, ако животната енергија ослаби, а спонтаниот оптимизам се поколеба, препуштајќи не исклучително да се потпреме врз математичкото предвидување, животната енергија малаксува и згаснува – иако стравувањето од загуби можат исто толку да бидат неосновани колку што порано била надежда за профит“ (Keynes

¹ Проблематизирањето на ефикасноста на монетарната политика за време на епизоди на ниски каматни стапки блиску до нула (ZLB) ги принудува владите да се свртат кон инструментите на експанзивната фискална политика за да осигурат заздравување на економиите. Фискалните стимули за време на Големата рецесија во САД, во земјите на Западна Европа, во Кина и во други земји беа енормно високи. Иако фискалната политика се покажа како моќен инструмент за справување со епизодите на ZLB, таа, сепак, е соочена со бројни ограничувања, од кои најсериозни се оние поврзани со креирањето на структурни буџетски дефицити и кумулирање на висок јавен долг.

1997, p. 161-162). Токму оваа мисла на Кејнз потврдува дека стравот, разочарувањето, безнадежноста што владеат во време на тешки кризи ги одвратуваат луѓето од инвестирање, дури и тогаш кога очекувањата дека „лошите времиња“ ќе продолжат немаат реална основа. Ова покажува дека *animal spirits* од „фрагмент на имажинацијата“ се трансформираат во фактор со силно дејство врз реалните економски големини (Hansen, 1953). Во поново време и бројни други економисти, претставниците на новата кејнзијанска економија: Акерлоф, Шилер, Фелпс Бланшар и други токму на *animal spirits* му обрнуваат големо вниманиево објаснувањето на феноменологијата на големите кризи, а во тој контекст и на неефикасноста на монетарната политика и дисфункционалноста на банкарскиот систем (види пошироко, Фити, 2009). Нобеловецот Шилер, правејќи паралела помеѓу состојбата на светската економија по 1937 година, кога Големата депресија дополнително се влоши, а излезот од кризата се осигури со огромен стимул што дојде од Втората светска војна, ќе потсети дека и тогаш и денес луѓето веќе долго време се разочарани и многу од нив се преплашени за нивната долгорочна економска иднина. Лошото антиципирање на иднината води до секуларна стагнација. Терминот секуларна стагнација во економијата прв го употреби Алвин Хансен во 1938 година – тогаш тој, соочен со фактот дека економијата на САД тешко заздравува, дека невработеноста е енормно висока и дека депресијата навлезе во својата десетта година, веруваше дека секуларната стагнација на американската економија ќе трае многу долго, неодредено долго. Таквите стравувања, загриженост, безнадежност кои се јавуваат за време на кризи економистите и психолозите ги изразуваат со термините нова нормалност, секуларна стагнација и потценета потрошувачка (Shiller, 2017). Споменативе термини сами по себе упатуваат на сериозни проблеми со кои се соочуваат земјите и нивните економии во кризни состојби – преовладување на песимизмот, недоволна потрошувачка и на секторот на домаќинствата и на секторот на претпријатијата, пролонгирани кризи итн. Проработувањето на *animal spirits* во овој правец дури носи и опасност од посегнување по решавање на проблемите преку војни. Големата рецесија покажа дека енормното инјектирање на ликвидност во економиите е значаен, но не и доволен услов за повратување на кредитната функција на банките, а со тоа и за справување со тешките рецесии. Банките се воздржуваат од позајмување поради бројни резони – лошитеочекувања и зголемениот кредитен ризик ги принудуваат банките да бидат претпазливи и да

рационираат. Тие одбиваат да им даваат кредити на претпријатијата, особено на оние претпријатија со послаба перформанса. Секторот на претпријатијата и домаќинствата, притиснати од дефлационистичките очекувања, исто така, се воздржуваат од позајмување. Тие се свесни дека при ниски номинални камати, блиски до нула, доколку се јави дефлација, ќе дојде до пораст на реалните каматни стапки, поради што, порано земените кредити ќе се враќаат со пари со поголема вредност. Оттука, проблемот има две страни – од една страна банките не се способни да продолжат да позајмуваат, а од друга страна осиромашувањето на секторот на домаќинствата, проблемите со кои во големи кризни нарушувања се соочуваат претпријатијата, губењето на довербата во институциите и во бизнис-опкружувањето, ја намалува кредитната способност на двата клучни макроекономски сектора (домаќинствата и претпријатијата), ги прави и нив кредитно неспособни, со што излезот од кризата станува долг, мачен и несигурен процес.

Трето, во вакви услови заздравувањето на економиите е тешко, бавно – кризата станува перзистентна, долготрајна и ги соочува економиите со големи загуби.

За епизодите на ZLB (Zero lower bound on interest rates)

По Големата депресија од триесеттите години на минатиот век, Јапонија е првата високоразвиена економија којашто помина низ епизоди на депресија и ликвидносна стапица. Имено, по бумот од втората половина на 1980-тите години, јапонската економија на почетокот на 1990-тите години навлезе во рецесија. Рецесијата не беше остра, но беше перзистентна. Инфлацијата почна да се намалува во периодот по 1992/1993, за во 1995 година да падне на нула. Потоа таа доживеа благ пораст (1996/1997 година) и по 1998 година почна повторно да се намалува, но сега со поголем интензитет. Кон крајот на 1990-тите години и во почетокот на 2000 година инфлацијата навлезе во зона на негативни вредности, односно се трансформира во дефлација којашто се покажа како вонредно перзистентна. Централната банка на Јапонија во периодот по 1996 година реагираше со намалување на референтната каматна стапка, доближувајќи ја до нула, односно сведувајќи ја на нула (ZLB) во 2004 година. Јапонската економија на-

влезе во зона на ликвидносна стапица, а јапонската монетарна политика, и покрај сведувањето на референтната каматна стапка на нула, не успеа да се справи со дефлацијата.

Слично како и за време на Големата депресија, американската економија западна во ликвидносна стапица и за време на Големата рецесија. Имено, уште во 2008 година дојде до значајно намалување на номиналната каматна стапка на федералните фондови (од 5,25 % во предвечерието на кризата на околу 1 % во 2008 година). Потоа, референтната стапка на ФЕД продолжи и понатаму да се намалува и остана ниска, под 1 %, практично до крајот на 2016 година (http://www.global-rates.com/interest-rates/central-banks/central_bank-america/fed-interest-rate.aspx). И покрај ниските каматни стапки, монетарната политика се покажа неефикасна во справувањето со кризата, а банкарскиот систем дисфункционален. Имено, пристапот на економските субјекти до банкарски кредити и покрај агресивното намалување на референтната каматна стапка не се подобри. Така, на пример, компаниите со послаб кредитен рејтинг во 2008 година за краткорочните кредити плаќаа повисока каматна стапка отколку пред кризата – каматната стапка на кооперативните обврзници со рејтинг ВАА изнесуваше дури 9 %, наспроти 6,5 % пред кризата, иако каматната стапка на федералните фондови се сведе на 1 % (Krugman, 2009).

За време на Големата рецесија и дел од економиите на земјите-членки на Европската монетарна унија западнаа во ликвидносна стапица или состојба блиска на ликвидносна стапица. Навистина, Европската централна банка во почетокот на кризата реагираше со умерено намалување на референтната каматна стапка, но подоцна, со појавата и комплицирањето на европската должничка криза, особено во периодот по ноември 2011 година, таа продолжи константно да ја намалува референтната стапка, сведувајќи се во март 2016 година на 0 % (<http://www.global-rates.com/interest-rates/central-banks/central/european-central-bank/ecb-interest-rate.aspx>).

Денес, меѓу макроекономистите постои согласност дека проблемот на ZLB е сериозен, дека го лимитира дејството на монетарната политика во време на економско-финансиски кризи и дека условува лоши макроекономски перформанси. Затоа вниманието на економистите сè повеќе се свртува и кон прашањето на зачестеноста на ZLB епизодите, на причините кои ги детерминираат ваквите епизоди и на

можните пристапи за зголемување на ефикасноста на монетарната политика во време на тешки рецесии.

Двајца економисти на ФЕД, Мајкл Кили и Џон Робертс (Michael Kiley and John Roberts), со помош на економетриски модели го испитувале прашањето за зачестеноста и тежината на епизодите на ZLB во САД во иднина (види пошироко: Bernanke, April 12, 2017). Нивното истражување потврдило дека, во зависност од тоа колку инфлацијата ќе се одржува под таргетот на ФЕД од 2 % и кое монетарно правило ќе го применуваат ФЕД при водењето на монетарната политика (вообичаеното правило што се применувало пред Големата рецесија или Тејлоровото правило кое ги поврзува краткорочните каматни стапки со отстапувањата на инфлацијата од таргетот на ФЕД и со близината на економијата до полна вработеност), во иднина зачестеноста на епизодите на ZLB ќе биде поголема, поголема отколку што претходно се претпоставувало – ќе се движи во распонот помеѓу 32 % и 38 % од времето. Бернанке мисли дека претпоставката во моделот на Кили и Робертс според која ФЕД ќе ја води монетарната политика како пред Големата рецесија, односно дека ќе ги игнорира предизвиците на ZLB е нереална – впрочем, ФЕД посегна кон големи квантитативни олеснувања, кои помогнаа, иако не придонесоа за целосно надминување на проблемот. Бернанке, исто така, нагласува дека овој заклучок на авторите не кореспондира со очекувањата за висината на инфлацијата, како на пазарните субјекти така и на професионалните планери (предвидувачи) – тие очекуваат дека на долг рок (30 години) инфлацијата во САД ќе се движи близу до таргетот на ФЕД од 2 % (Bernanke, April 12, 2017). Без оглед на изнесените забелешки на професорот Бернанке, останува фактот дека водечките макроекономисти во светот се загрижени за *историски ниско ниво на каматни стапки иосигнати за време на Големата рецесија кое иендира да остане перзистентно и во иднина, дури и кога економијата функционира добро – блиску до нејзиниот потенцијал*. Впрочем, и самиот Бернанке споделува слична загриженост. Евиденцијата за високоразвиените земји потврдува дека постои секуларна тенденција на намалување на рамнотежната каматна стапка во сите високоразвиени земји.² Оваа хипотеза во 1930-тите години беше развиена од страна

² Ризикот од појава на каматни стапки блиску до нула, главно, зависи од „нормалното“ ниво на каматните стапки, т.е. од очекуваното ниво на каматни стапки кои преовладуваат кога економијата функционира на својот потенцијален БДП. Поимот нормално ниво на каматна стапка е идентичен со поимот рамнотежна каматна

на славниот Алвин Хансен. Според него, главната причина за перзистентното намалување на рамнотежната каматна стапка е условено од постојаното намалување на стапките на економскиот раст во овие земји – т.н. хипотеза за секуларна стагнација. Слично мислење за овој проблем во 2014 година искажал и познатиот американски економист Лари Самерс. Нобеловецот Кругман, пак, мисли дека со номинални каматни стапки блиску до нула, реалните каматни стапки тендираат кон намалување. Меѓутоа, ако економските субјекти очекуваат ниска инфлација или инфлација близу до нула, тогаш реалната каматна стапка не опаѓа, што е нормално, бидејќи реалната каматна стапка е условена од разликата помеѓу номиналната каматна стапка и стапката на инфлација (види пошироко: Bernanke, May 24, 2017).

Како се справуваа креаторите на политиките со проблемот на ZLB за време на Големата рецесија и во посткризниот период?

Централните банки на високоразвиените земји (на САД, на земјите-членки на ЕМУ, на Англија и на Јапонија), во текот на 2013 година, со цел да го зајакнат заздравувањето на економиите и да ја зголемат ефикасноста на монетарната политика во состојба блиска до ликвидносна стапица, почнаа и *de facto* да применуваат неконвенционални мерки на монетарната политика.

Федералните резерви во рамките на својот двоен мандат – да се осигури стабилноста на цените и максимум вработеност за примена на неконвенционални мерки се одлучија во периодот по 2011 година. Иако американската централна банка не излезе со нумерички инфлаторен таргет како ексклузивна цел, сепак, во рамките на својот двоен мандат соопшти дека ценовната стабилност кореспондира со одржување на долгорочна стапка на инфлација до 2 % и со долгорочна нормална стапка на невработеност (фактички природна стапка на невработеност – Т. Ф.) во распон меѓу 5,2 и 6 % (Bernanke, 2013, p. 4). Притоа, монетарната политика мора да биде акомодативна. Во де-

стапка кое се постигнува кога агрегатната побарувачка е еднаква на потенцијалниот аутпут, а монетарната политика станува неутрална – т.е. порастот на аутпутот не може да се реализира преку зголемување на понудата на пари. За оваа каматна стапка економистите го употребуваат и терминот Викселова каматна стапка (славниот економист Виксел, *de facto*, го употребува терминот природна каматна стапка), како и терминот *r-star*.

кември 2012 година, ФЕД првпат излезе со соопштение дека нема да ја зголемува референтната каматна стапка сè додека стапката на невработеност не се намали под 6,5 % и сè додека инфлацијата и инфлаторните очекувања не се стабилизираат (Bernanke, 2013, p. 8). Бернанке посебно нагласува дека комуникациите со јавноста и транспарентноста „чинат суштински елемент на стратегијата на Федералните резерви за остварување на економските цели“, дека тие имаат силно влијание врз очекувањата, кои, од своја страна, имаат значајни ефекти „врз финансиската кондиција, аутпутот, вработеноста и инфлацијата со текот на времето“ (Bernanke, 2013, p. 1-2). И наследничката на Бернанке, професорката Џенет Јелен, ја продолжи ваквата политика на ФЕД, зацртана од страна на Бернанке. Во нејзиниот полугодишен извештај за монетарната политика во САД доставен до американскиот Конгрес, таа нагласи дека и покрај евидентниот напредок на пазарот на труд (невработеноста беше сведена на 5,2 %), стапката на инфлација е значајно под инфлацискиот таргет на ФЕД, поради што ФЕД сè уште нема да пристапи кон зголемување на референтната каматна стапка (Yellen, July 15, 2015). Инфлацијата во САД остана под таргетот на ФЕД до август 2017 година, а потоа го надмина износот од 2 %, поради што ФЕД реагираше и со зголемување на референтната каматна стапка, зголемувајќи ја од 0,5 % во декември 2015 на 1,5 % во декември 2017 година. Банката на Англија, во третиот квартал на 2012 година, соопшти дека нема да ја менува основната каматна стапка сè додека стапката на невработеност не падне на нивото од 7 %. Со оглед на тоа што овој проблем во Јапонија опстојува долго, т.е. цели две децении, јапонската економија остварува ниски стапки на раст, а цените паѓаат повеќе од 15 години. Гувернерот на Централната банка, Харихико Курода, заради справување со дефлационите очекувања, презеде строги чекори за да се промени ситуацијата – нешто што Кристина Ромер го квалификува како Regime shift. Имено, јапонската Централна банка објави дека ќе откупува јапонски државни обврзници за да го намали дефлацискиот притисок во економијата, сè додека стапката на инфлација не достигне ниво од 2 % (фактички Банката го зголеми инфлацискиот таргет од 1 % на 2 %) и го промени фокусот на монетарната политика – од регулација на каматната стапка на регулација на монетарната база, со најава дека таа двојно ќе порасне по декември 2014 година (Romer, April 12, 2013). И ЕСВ, откако во текот на 2012 година двапати ја намали основната каматна стапка и ја сведе на историски најниското ниво (0,25 %), почна да ја објавува долгорочната патека на каматната стапка, без

да ја врзе за конкретен таргет (т.е. за стапката на невработеност, како што направи Банката на Англија, односно за стапката на инфлација, како што направи јапонската Централна банка). Европската централна банка, преку т.н. квантитативни олеснувања во износ од над 1.000 милијарди евра, направи напредок во борбата против економската стагнација. Овие пари, фактички, им се ставени на располагање на најзначајните европски банки, кои, понатаму, можат да ги позајмуваат под поволни услови – каматна стапка од 1 % и рок на враќање од 3 години (NBM, 2013, www.alexandrejeaneret.com/cariboost_files/Crise_de_la_dette.pdf.)

Има ли нови решенија за зголемување на ефикасноста на монетарната политика во услови на ZLB?

Иако дел од водечките светски макроекономисти (Бланшард, Кругман, Бернанке, Стиглиц, К. Ромер и други) излегоа со свои предлози за надминување на овој круцијален проблем кои ги придружува тешките рецесии, мислам дека, засега, отсутствуваат нови и оригинални решенија.

Бланшард – Според професорот Оливие Бланшард, ниските стапки на инфлација носат опасност економиите да бидат втурнати во зоната на ликвидносна стапица. Оттука е неопходно да се промисли дали треба да се оди на толку ниски стапки на инфлација, односно да се одговори на прашањето какви би биле трошоците на економиите (главно, се мисли на развиените економии) доколку би одржувале стапка на инфлација од 4 % наместо вообичаената од 2 %, што би значело тоа од аспект на инфлаторните очекувања и да се споредат тие трошоци со оние од паѓањето на економиите во ликвидносна стапица (Blanchard, Dell’Ariccia and Mauro, 2010). Предлогот на Бланшард во конкретниот случај на САД би се имплементирал на следниов начин: ако таргетот за висината на инфлацијата на ФЕД изнесува 2 %, а нормалната реална каматна стапка тековно се одржува на околу 1 %, тогаш номиналната каматна стапка изнесува 3 %. Со 3 % номинална каматна стапка ризикот американската економија да влезе во зона на ниска инфлација, која се граничи со дефлација, и на ниски каматни стапки (блиску до нулата или дури и негативни) е голем. Затоа, ФЕД треба да го зголеми инфлаторниот таргет од 2 % на 4 %, со што би се отворил простор за зголемување на каматните стапки за оспо-

собување на монетарната политика да дејствува во време на тешки и пролонгирани рецесии.

Кругман – Нобеловецот Кругман мисли дека стандарден одговор на политиките за лечење на финансиски кризи е да се инјектира поголем капитал во банките и другите финансиски институции. Тоа го направи Рузвелтовата администрација за време на Големата депресија (1929 – 1933), рекапитализирајќи ги банките преку купување на привилигирани акции, тоа го направи Шведска во раните деведесетти години на минатиот век кога проаѓаше низ финансиска криза, тоа го направи и Јапонија кон крајот на деведесеттите години на минатиот век. Притоа, Шведска инјектирала дополнителен капитал за банките во износ од 4 % од својот бруто домашен производ, што е еквивалент од околу 600 мрд. \$, релативно во однос на бруто домашниот производ на САД, денес. Јапонија, пак, кога ги спасуваше своите банки, инјектирала (преку купување на привилегирани акции) повеќе од 500 мрд. \$ капитал (во замена за делумна државна сопственост во банките), што е еквивалент на 2 трилјарди долари, релативно во однос на бруто домашниот производ на САД, денес. Тоа е патот за повторно оспособување на банките за кредитирање (Кругман, 2009). Кругман, во истиот труд, мисли дека можно решение за „одмрзнување“ на кредитирањето е и солуцијата Централната банка, привремено, да дава заеми директно на нефинансискиот сектор.

Бернанке – Бен Бернанке потенцира дека политиките применети за време и по Големата рецесија не треба да се отфрлат при појава на нови епизоди на ниски каматни стапки, т.е. каматни стапки близу до нула. Имено, централните банки и фискалните власти треба и во иднина да дејствуваат заедно – ова претпоставува и поактивна фискална политика и квантитативни олеснувања. Друго решение би било да се оди на т.н. таргет на ценовно ниво – доколку инфлацијата во одреден период се движи под таргетот на ФЕД (под 2 %), ФЕД може тоа да го компензира со остварување на повисока стапка на инфлација од таргетот во следниот период. Во секој случај, според Бернанке е неопходно „ФЕД и креаторите на фискалната политика внимателно да размислат како најдобро да ги приспособат своите рамки и политики за да ја редуцираат зачестеноста и жестокостана идните ZLB епизоди“ (Bernanke, April 12, 2017, p. 7).

Стиглиц има многу интересни погледи за феноменологијата на ниски каматни стапки, т.е. каматни стапки близу до нула. Тој најпр-

вин го критикува моделот на класичните економисти во кои каматната стапка се јавува како автоматски регулатор на вкупната економска активност. Во овој модел, кој е одамна дискредитиран, каматната стапка е основен елемент на политиката и со нејзино зголемување или намалување се осигуруваат добри економски перформанси. Стиглиц нагласува дека е апсурдно да се мисли дека ако „позитивната каматна стапка не е доволна, тогаш негативната каматна стапка ќе го направи трикот“.

„Тоа не е така. Во многу економии – вклучувајќи ги Европа и Соединетите Држави – реалната каматна стапка (каматната стапка коригирана со инфлацијата) беше негативна, понекогаш повеќе од -2 %. И сè уште, ако реалната каматна стапка паѓа, бизнис-инвестициите стагнираат. Според OECD, процентот од БДП инвестиран во фабрики и опрема, во последниве години, опадна како во Европа, така и во САД (во САД: опадна од 8,4 % во 2000 на 6,8 % во 2014 година; во ЕУ, тој опадна од 7,5 % на 5,7 %, во истиот период). И други податоци ја даваат истата слика“ (Stiglitz, April 18, 2016, p. 2).

Според Стиглиц, погрешно е мислењето дека големите корпорации кога ги калкулираат каматните стапки одлучаат да инвестираат ако дојде до мало намалување на каматната стапка. Големите корпорации на развиените земји располагаат со милијарди долари и со големи производствени капацитети. Оттука, наивно е да се мисли дека тие ќе одлучат да инвестираат ако каматната стапка малку се намали. Малите компании, пак, немаат пристап до банкарски кредити кога каматните стапки се негативни.

„Едноставно, многу фирми – посебно МСП – не можат лесно да позајмуваат според каматната стапка на трезорските обврзници (оваа каматна стапка Централната банка ја одредува на ниско ниво – блиску до нулата, во време на пролонгирани и тешки рецесии – Т.Ф.). Тука постои голема разлика помеѓу сетот каматни стапки на банките и каматната стапка на трезорските обврзници. Згора на тоа банките рационалираат. Тие можат да одбијат да им позајмат на некои фирми. Во други случаи, тие бараат хипотека (често во реален имот)“ (Stiglitz, April 18, 2016, pp. 2). Во време на рецесии, ризикот е голем и банките не им позајмуваат, посебно не им позајмуваат на МСП. Во вакви ситуации инвестициите намалуваат, а намалува и потрошувачката на постарите луѓе кои зависат од доходот што го остваруваат од штедните влогови. Оттука, „страдаат“ двете клучни компоненти на

агрегатната побарувачка – личната потрошувачка на семејствата и инвестиционата потрошувачка на фирмите, т.е. доаѓа до намалување на агрегатната побарувачка, а со тоа и на можноста за надминување на рецесијата. Според тоа, ако централните банки продолжат да практикуваат погрешни модели, тогаш тие ќе продолжат да прават и погрешни работи. Очевидно, Стиглиц останува на стандардното кејнзијанско гледиште според кое, за време на рецесии, клучно е агрегатната побарувачка да се одржува на задоволително ниво и да се толерираат повисоки буџетски дефицити.

К. Ромер – За К. Ромер клучно за надминување на епизодите на ZLB е успешно да се превенираат дефлационите очекувања. Тоа може да се постигне со агресивна монетарна и фискална политика – монетарната политика да дејствува со неконвенционални мерки, а фискалните стимули, според нивниот обем, структура и временско профилирање да кореспондираат со тежината на кризата.

Менкју и Вејнцер – Во контекстот на сугестиите на претходно споменатите автори може да се вклучи и елаборацијата на Менкју и Вејнцер за координираноста на политиките во епизоди на ZLB, за којашто претходно говорев. Предлогот на овие автори оди на линија дека во почетокот на појавата на епизоди на ZLB, кога краткорочната каматна стапка го достигнала нивото zero bound, а Централната банка е неспособна да ја спроведува монетарната политика, фискалната политика треба да стапи на сцена и да дејствува, меѓутоа не на конвенционален кејнзијански начин (преку зголемување на владината потрошувачка), туку преку мерки кои можат да ги поттикнат инвестициите. Ако и тоа не ги даде очекуваните резултати, фискалната политика ќе мора да дејствува преку зголемување на владината потрошувачка, односно да спроведува политика на управување со агрегатната побарувачка on last resort.

Сите предложени решенија имаат свои слаби страни. Имено, проблемот на решенијата што одат на линија на превенција на дефлационистичките очекувања (Бланшард и К. Ромер) е што тешко се менацираат очекувањата на економските субјекти, посебно на приватниот сектор. Мислам дека овој заклучок е конзистентен со тврдењето на приврзаниците на хипотезата на animal spirits дека животната енергија не е само „фрагмент на имагинацијата“, туку и фактор од немонетарна природа со силно дејство врз бизнис-циклусите, особено од аспект на нивната долготрајност, условена од доминацијата на психо-

лошките над економските детерминанти на кризите. Понатаму, проблемот со предлогот на Бланшард за зголемување на инфлациониот таргет на централните банки за да се спречи навлегувањето на каматните стапки во нулта зона или дури во зона на негативни вредности, покрај со тешкото менаџирање на очекувањата, се соочува и со други ограничувања – трошоци кои ги предизвикува повисоката инфлација, опасности од пазарна нестабилност и неизвесност, непопуларност на оваа мерка сред јавноста и сл. Ефикасноста на предлогот на Бернанке за таргетирање на ценовното ниво се проблематизира во време на шокови на страната на агрегатната понуда (на пример за време на шокови предизвикани од порастот на цената на нафтата), поради што Централната банка ќе биде принудена да ја затегне монетарната политика дури и кога економијата е во надолната фаза на економскиот циклус. Предлогот на Менкју и Венцијер, според моето мислење, има свој *raison d'être* затоа што се потпира на верувањето дека фискалната политика може да влијае и врз агрегатната понуда преку промена на очекувањата на економските субјекти (нивниот предлог инсистира на потребата фискалната политика да дејствува преку стимулирање на инвестициите, а не преку пораст на владината (непродуктивна) потрошувачка. Меѓутоа, стимулирањето на инвестициите, главно, се базира на намалување на даноците. Оттука, прашање е дали таквата политика може да испорача брзи ефекти, во услови кога епизодата на ZLB веќе стапила на сцена – ова, особено и поради фактот што даночните мултипликатори се повисоки, во однос на оние од владината потрошувачка, на долг рок.

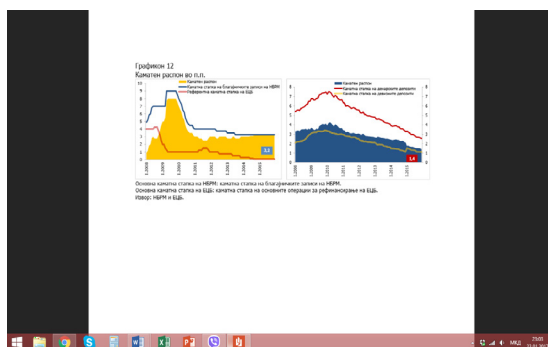
**За ефектите од ниските каматни стапки
(Zero lower bound on interest rates)
врз Финансискиот сектор на Република Македонија**

Во македонската економија нема класични бизнис-циклуси. Но, Македонија, како мала и отворена економија, е типичен случај на *shock absorber*, поради што рецесионите нарушувања во светската економија и особено во земјите на ЕУ, навистина соопределено временско задоцнување (*time lag*), *имаат значаен одраз врз вкупната економска активност на земјата*. Со други зборови, постои значајна детерминираност и синхронизираност на економската активност во земјата со движењата во еврозоната.

Овде се поставува прашањето: каков е одразот на постоењето на ниски каматни стапки, близу до нула, или дури и негативни, врз финансискиот сектор на земјата?

Графиконот што го даваме во прилог потврдува дека постои евидентна синхронизираност во движењето на референтната каматна стапка на НБРМ и на Европската централна банка, особено видлива во периодот по 2011 година.

Движење на основната каматна стапка на НБРМ

Извор: НБРМ

Тоа е разбирливо ако се има предвид фактот дека македонскиот денар е врзан за еврото и дека нашата централна банка во основа го следи курсот на политиката на Европската централна банка. Референтната каматна стапка на Европската централна банка во периодот по 2014 година се доближи до нула, а референтната каматна стапка на НБРМ се стабилизира на историски најниското ниво од 3,25 %.

Во периодот по 2014 година, во македонската економија продолжи тенденцијата на намалување на каматните стапки на кредитите и на депозитите и на корпоративниот сектор и на секторот на домаќинствата.

Каматни стапки на кредити и депозити во Македонија

	<i>Декември 2015</i>	<i>Септември 2017</i>
Во % на годишно ниво		
Вкупни кредити	6,5	5,0
<i>Корпоративен сектор</i>	<i>6,3</i>	<i>5,4</i>
<i>Домаќинска</i>	<i>6,8</i>	<i>6,5</i>
Вкупни депозити	1,9	1,5
<i>Корпоративен сектор</i>	<i>2,2</i>	<i>2,0</i>
<i>Домаќинска</i>	<i>1,9</i>	<i>1,5</i>

Извор: НБРМ

Каматните стапки на кредитите кај нас се значително повисоки од оние во земјите на ЕМУ, што е разбирливо, бидејќи тие го инкорпорираат во себе и ризикот на земјата. Од друга страна, каматните стапки на депозитите значајно се намалија, но останаа во зоната на позитивни вредности. Каматниот распон, т.е. разликата помеѓу активните и пасивните каматни стапки, во поново време се одржува на нивото помеѓу 4,4 и 4,6.

Во високоразвиените земји, каматните стапки на депозитите навлегоа во зона на негативни вредности. Со оглед на фактот што нашите комерцијални банки еден дел од девизните депозити ги држат во банките на земјите на ЕМУ, тие се соочија со проблемот на негативни каматни стапки, т.е. мораа на странските банки да им плаќаат камати за чување на нивните депозити, наместо да влечат камати од тие депозити. Кога се случи тоа, нашите комерцијални банки, во договор со НБРМ, почнаа девизните депозити да ги чуваат во Централната банка. Но, ваквата операција траеше кратко, бидејќи ја соочија македонската централна банка со трошоци за чувањена депозитите.

Македонскиот банкарски систем немаше посебен бенефит од опаѓањето на каматните стапки во Европа, бидејќи нашите банки, поради солидната ликвидност, не „влечеа“ кредити од банките во високоразвиените земји.

Феноменот на Zero lower bound on interest rates, т.е. ниските и негативни каматни стапки имаат значаен одраз врз приносите од инвестициите на девизните резерви во хартии од вредност. Комбинирајќи го принципот на сигурност на инвестирањето на девизни-

те резерви со целта да се ублажат, толку колку што тоа е возможно, неповолните ефекти од ниските и негативни приноси во услови на ликвидносна стапица, НБРМ, при структурирањето и настојувањето за оптимизација на инвестициското портфолио на девизните резерви, презема низа активности: најзначајниот дел од нашите девизни резерви (според податоците на Банката, 74 % во 2016 година) беа инвестирани во финансиски инструменти со највисоки оценки за кредитниот ризик (од AAA до AA-), што упатува на вложувања со најниска изложеност на кредитен ризик; еден дел од инвестициите на девизните резерви НБРМ ги насочува во финансиски инструменти од типот A+ до A-, што претставува нешто послаб кредитен рејтинг, но сè уште во зоната на висока сигурност на вложувањата; иако најзначајниот дел од инвестициите се насочени кон главните земји од еврозоната, каде што приносите се ниски или негативни, за да се осигури макар и умерен позитивен принос, НБРМ еден дел од инвестициите ги упатува и кон останатите економии од ЕУ; од аспект на структурата на финансиските инструменти, најзначајниот дел од инвестициите на девизните резерви се однесуваат на државни хартии и хартии од вредност со државна гаранција, но и дел на хартии од вредност со очекувана државна поддршка (овие обезбедуваат истовремено и повисоки приноси и релативно високо ниво на сигурност).

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

Akerlof, G. and Shiller, R. (2009) *Animal Spirits -How Human Psychology Drives the Economy and Why it Matters For Global Capitalism*, Princeton University Press

Alesina, A. (2012) "Fiscal Policy after Great Recession", Published online, 12 September 2012 # International Atlantic Economic Society 2012

Almunia, M., Benetrix, A., Eichengreen, B., O'Rourke and Rua, G. (2009): "From Great Depression to Great Credit Crisis: Similarities, Differences and Lessons", *NBER Working Paper* 15524, National Bureau of Economic Research.

Blanchard, Olivier, Dell'Ariccia, Giovanni, and Paolo Mauro. (2010). "Rethinking Macroeconomic Policy", *IMF Staff Position Note*, January, SPN/XX/XX.

Bernanke, B. (1994): "The Macroeconomics of the Great Depression: A Comparative Approach", *NBER Working Paper*, No. 4814, National Bureau of Economic Research.

Bernanke, B. (March 2, 2004) "Money, Gold, and the Great Depression", www.federalreserve.gov

Bernanke, B. (2013): "Communication and Monetary Policy", *Board of Governors of the Federal Reserve System and National Economists Club*, Washington.

Bernanke, B. (September 13, 2016) "Modifying the Fed's policy frameworks: Does a higher inflation target beat negative interest rates?" *Brookings*.

Bernanke, B. "The Fed and fiscal policy", *Brookings*, January 13, 2017.

Bernanke, B. (April 12, 2017) "How big a problem is the zero lower bound on interest rates?", *Brookings*.

Ben Bernanke (May 24, 2017) "*Some reflections on Japanese Monetary Policy*", *Brookings*.

Brown, E.C. (Dec.1956): "Fiscal Policy in the 'Thirties: A Reappraisal", *The American Economic Review*, 46(5).

Филић, Т. (2009) *Феноменологија на економските кризи – современите бизнис циклуси и антициклическите политики*, Универзитет "Св. Кирил и Методиј", Економски факултет – Скопје

Hansen, A. (1953) *A Guide to Keynes*, Mc Graw -Hill Book Company, Inc.

Hansen, A. (2003): *Fiscal Policy and Business Cycles*, Business and Economics

Keynes, M. J. (1997). *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Reprint, Prometheus Books, New York.

Krugman, P. (August 26, 2010) “This is Not a Recovery”, *New York Times*, August 26 [online] available from: http://www.nytimes.com/2010/08/27/opinion/27krugman.html?_r=0.

Krugman, P. (2009) *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*, Norton & Company, Inc., New York – London.

Krugman, P. and Wells, R. (2006) *Macroeconomics*, Worth Publishers.

Mankiw, G. and Weinzier, M. (May 2011) “An Exploration of Optimal Stabilization Policy”, *NBER*, Cambridge, MA 02138, May.

Phelps, E. 1969. “Nouvelle microéconomie de l’inflation et de la théorie de l’emploi” in **Abraham – Frois, G., Larbre, F.** (1998) *La Macroéconomie après Lucas* (Textes choisis), Economica, Paris.

Phelps, E. (1997) “Entretien avec Edmund Phelps”, vo **Snowdon, Vane and Wynarczyk,** (1997) *La pensée économique moderne*, Ediscience international, Paris.

Phelps, E. (2006) *Seven Schools of Macroeconomic Thought*, Clarendon Press, Oxford.

Romer, C. (2013): “It Takes a Regime Shift: Recent Developments in Japanese Monetary Policy through the Lens of the Great Depression” in: *NBER Macroeconomics Annual* 28: 383-400, *National Bureau of Economic Research, Inc.*

Shiller, R. (May 2017) ” Understanding Today’s Stagnation”, *Project Syndicate*.

Stiglitz, J. (April 18, 2016) “The problem of negative interest rates”, (*Business*) *The Guardian*.

Yellen, J. (July 15, 2015) *Semiannual Monetary Policy Report to Congress*, Washington, D.C.

Taki FITI

MONETARY POLICY IN TIMES OF BIG CRISES

(Summary)

In ZLB episodes the monetary policy becomes inefficient, while the banking system becomes dysfunctional. Namely, despite injecting a large amount of liquidity, the banks faced with a risk of bank panic (as was the case during the Great Depression) or with piles of bad loans and large capital losses (as was the case during the Great Recession) leave the business or are unable to lend. The American experience with the Great Recession confirms that despite large cut in interest rates which even brought them into a negative territory, banks did not lend money at low interest rates even to big companies with good credit rating. In such conditions, it is even more difficult for small and medium-sized firms to get bank loans, due to weak management, undiversified production, lack of business history, problems with providing collateral and etc. Some economists (as Stiglitz) argue that it is a mistake to believe that even large corporations with highest ratings would decide to invest in a situation of ZLB only because the injection of liquidity by the central bank have somewhat lowered interest rates. Rather, in such situations investment declines, and so does the consumption of the elderly who depend on the income they receive from their savings. Therefore, the two key components of the aggregate demand – personal consumption of households and the investment consumption of firms – suffer a decline, which then reduces the possibility of overcoming the recession, by lifting up the aggregate demand.

The questioning of the efficiency of monetary policy in times of ZLB has forced the governments to turn to the instruments and measures of the expansionary fiscal policy in order to provide for a recovery of the economy. The fiscal stimuli during the Great Recession in USA, the west European countries, in China and other countries were huge. Although the fiscal policy was promoted as a powerful tool to deal with the episodes of ZLB, it also is faced with a number of limits, among which the most important are the structural budget deficits and the accumulation of considerable public debts.

All this shows that the episodes of ZLB additionally worsen the performances of the economy and prolong the pulling of the economy out of the crisis.

What is worrying is the fact that according to some more recent research the episodes of ZLB would be more frequent in the future (more frequent than what it was thought previously) due to the tendency of the post Great Recession's historically low interest rates to stay low permanently, i.e. even in times when the

economy has recovered and operates close to its potential. The statistical evidence supports the conclusion that there is a secular tendency to lower equilibrium interest rate in all developed countries.

The experiences related to the Great Recession have shown that when fighting the episodes of ZLB, the central banks of advanced countries (USA, member countries of the Eurozone, UK and Japan) have implemented unconventional monetary policies in order to curb the deflationary expectations and to strengthen the recovery of their economies. Their essence is that the central banks publicly announce the future path of the inflation target, the policy interest rate and the unemployment rate, i.e. that they pre-commit that they will not change the policy interest rate until inflation rate rise to the target level and until the unemployment rate falls to a level close to the natural rate of unemployment. Therefore, the key levers of the macroeconomic policies for dealing with the ZLB during the Great Recession were the following: enormous fiscal stimuli, injection of vast amount of liquidity by the central banks, and the use of unconventional monetary policy. All these measures were adequately combined to design a policy response to the Great Recession, and they contributed to overcoming the crisis, although they did not completely eliminate the risks of new episodes of ZLB taking place in the future.

The contemporary macroeconomic science has not come up with new and original solutions to the ZLB problem yet. It seems that all the solutions offered by the leading world economists are not efficient enough.

This paper includes a brief analysis of the effects on the Macedonian financial system of the zero lower bound on interest rate. Such analysis shows that: a) in the case of the Macedonian economy, a classical business cycles may not be identified. However, Macedonia as a small open economy is practically a shock absorber which may mean that the recessionary downfalls in the world economy, and in the EU in particular, do have a considerable impact on the economic activity in the country, very probably with some time lags; b)

there has evidently been a considerable synchronization between the movements of the monetary policy interest rates of the NBRM and ECB, which was particularly evident in the period after 2011, due to the peg of the Macedonian denar to the euro and consequently the need of our central bank to follow the ECB policy. The policy interest rate of the European Central Bank has approached to zero in the period after 2014 while the NBRM policy rate has stabilized to a historically lowest level of 3,25%; c) the loan and deposit rates for both the corporate and the household sector in Macedonia has been considerably lowered, although still remaining in a positive territory due to the country risk premium; d) Faced with negative interest rates in the Eurozone, our commercial banks which keep a considerable portion of their deposit funds in the EU countries try to offset those negative returns with relocation of their placements in foreign banks; e) The

condition of Zero lower bound interest rates, i.e. very low and negative interest rates, has important impact on the returns on the investments of foreign exchange reserves in foreign securities.

In trying to combine the objective of safety of investments with the objective of offsetting the very low (even negative) returns in the era of zero lower bound, the NBRM has been trying to optimize its investment portfolio:

- by still investing the most of the reserves in the safest financial instruments (with ratings AAA to AA-), but at the same time, making some investments in instruments with somewhat lower ratings (but still within the investment grade range) which have somewhat higher yields;

- however the largest part of the reserves is invested in instruments from the major countries of the Eurozone, where the yield are very low or even negative, NBRM has directed some of its investments toward other EU member countries;

- with respect to the structure of financial instruments, the largest part of foreign exchange reserves has been invested in government securities or government guaranteed securities, but also, in securities with expected government support (which provide somewhat higher yields but are relatively safe at the same time).

Гоце ПЕТРЕСКИ

МЕЃУНАРОДНИТЕ МИГРАЦИИ – ТЕКОВИ ШТО ГО ОБЛИКУВААТ СВЕТОТ

*“We asked for workers.
We got people instead...” Max Frish*
„Побаравме работници... а гојдоа луѓе...”

Вовед

Историските промени во светското населението, неговиот апсолутен раст и неговата географска дистрибуција и старосна структура во периодот што следува ќе вршат силни притисоци за длабока промена на постојните и идните политички, економски и демографски состојби. Од една страна, популационата динамика носи огромен потенцијал на човечки ресурси за економски раст, од друга страна, таа врши пресија врз распределбата на ограничените и необновливите ресурси. Централно прашање е – не колкаво ќе биде вкупното светско население, туку како светското население ќе биде составено и просторно дистрибуирано.

Нерамномерниот раст на населението и различните демографски обрасци водат кон тенденција за внатрешни (национални) и транснационални миграции од голем обем. Во наредните

неколку децении светот ќе се соочи со длабоки економски, социјални, политички, технолошки, етнички и други поврзани структурни трансформации, на глобално, национални и регионални нивоа. Тие ќе резултираат со неизбежни промени во распоредот на економската моќ. Како одговор на новите предизвици се наметнува потребата од градење консензус околу промена на глобалниот модел на развој и на меѓународните, регионалните и националните политики, со цел да се избегнат големи фрикции и судири, предизвикани од климатските промени, недостаток на храна, хуманитарни кризи, религиозни и етнички тензии.

На долг рок европскиот континент го губи демографското значење. Интра-европските миграции го исцрпуваат својот внатрешен потенцијал – во внатрешната периферија на Европа ситуацијата е уште посложена и понеизвесна. Дали и колку се можни ендегени, реверзни пресврти на доминантните популациски механизми и тенденции? Едно од клучните прашања е идната еволуција и одразот на миграциите и населувањата за националните држави, демократијата и поимите за државјанство. Има мислења дека постои ризик дека поставувањето на проблемот на овој начин може да одразува евроцентрично и телеолошко размислување.

Глобалните демографски тенденции

Во децениите што следуваат ќе се случат фундаментални поместувања во светската популациска конфигурација, во неколку сложени сегменти:

1. Релативната демографска тежина (учество) на развиените земји ќе опадне за 25 %. Тоа неизбежно ќе предизвика поместувања и во економската моќ. Од аспект на европскиот континент, тоа ќе значи свртување (опаѓање) во економското богатство, со длабоки импликации (релативни цени, сопственички права итн.). Овде може да се интерполираат импликациите и улогата на технолошките промени.

2. Работната сила значително ќе остари и ќе се намали. Тоа ќе предизвика потреби од засилени миграции (имиграција). Светскиот просек на очекуваното траење на животот (life expectancy at birth) пораснало од 46,6 години во 1950 година на 67,6 години во 2010 година. До 2050 година се очекува животот да биде 75,5 години. До 2300 го-

дина очекуваното траење на животот во земјите во развој е проектирано на траење од 106 години. Ова е поврзано со дополнителен економски стрес за обезбедување на растечките потреби на старечкото население, при помали контингенти примарно население во работна возраст, како економска поддршка.

3. Светскиот демографски раст најинтензивно ќе се одвива во денес најсиромашните земји во светот. Повеќе од 70 % од растот на светското население меѓу 2010 и 2050 година ќе се случи во 24 земји од најсиромашните земји во светот, додека 0,4 % од светското население во истиот период ќе се случи во 57 земји што припаѓаат на развиените земји (Табела 1).

4. Поголемиот дел од светското население ќе живее во урбани центри. Светот станува град (The Guardian). Сите од нив ќе бидат во земјите во развој. Една третина од градското население ќе живее во сиромашни квартави. Тоа понатаму ќе ги изостри проблемите со безбедноста, санитарните услови, образованието, здравствената заштита, заштитата на човековата околина и други процеси. За разлика од педесеттите години на минатиот век кога во урбаните зони живееле помалку од 30 % од светското население, до 2050 година се прогнозира дека во нив ќе живеат над 70 %. Земјоделството станува сè помалку трудоинтензивно, а можностите за вработување во светската економија се поместуваат во секторот на преработките и услугите.¹

5. Стапките на фертилитет прв пат во историјата ќе паднат под нивото на замена во поголем број земји и региони во светот.

Население во светот

	1650	1800	1933	1995	2014
Свет	545	906	2057	5716	6909
Европа	18.3	20.7	25.2	12.7	10.1
Северна Америка	0.2	0.7	6.7	5.1	4.9
Океанија	0.4	0.2	0.5	0.5	0.5
Латинска Америка	2.2	2.1	6.1	8.4	8.6
Африка	18.3	9.9	7.0	12.8	15.9
Азија	60.6	66.4	54.4	60.5	59.9

Извор: Statista.com

¹ UNFPA, IOM: *International Migration and Development: Contributions and Recommendations of the International System*, 2013, p: 414.

Алармантни гледишта околу глобалните трендови на популациската динамика се рекурентни и во втората половина на 20 век. Би можеле да се наведат, меѓу другите, трудовите на Пол Ерлих „Популациска бомба“ (Paul Ehrlich, „The population bomb“, 1968), на Лестер Браун „Понатаму од Малтус“ (Lester Brown, World Watch Institute, „Beyond Malthus“, 1999), на Институтот за студии на населението „Четири јавачи на апокалипсата на 21 век: пренаселеноста, дефорестацијата, оскудицата од вода, глад. (Population Institute: The Four Horsemen of the 21st century apocalypse: overpopulation, deforestation, water scarcity, famine) и други.

Притоа, се укажува на многу примери за историски колапс на општества (Велигденските Острови, Маите, населбата Анасази, модерните конфликти во Руанда, Јужен Судан и Хаити, предизвикани од популациски притисок врз чувствителното опкружување (Џ. Дајмонд „Колапс“, Jared Diamond, „Collapse“, 2004).

Едно од клучните прашања е идната еволуција и одразот на миграциите и населувањата за националните држави, демократијата и поимите за државјанство. Има мислења дека постои опасност дека поставувањето на проблемот на овој начин може да одразува евроцентрично и телеолошко размислување. Тоа имплицира дека неизбежната и пожелна крајна точка на општествениот развој е демократската нација-држава, во која статусот на поединечниот член е – граѓанин. Ова би се вклопило во идеите на Фукујама, или, пак, со постари теории за модернизација, кои тврдат дека индустријализацијата и економскиот раст неизбежно ќе доведат до либерална демократија.

Меѓународните миграции

Меѓународните миграции се битен процес во обликувањето на историјата и иднината на човештвото. Луѓето се движат во просторот – мигрираат, тоа е инхерентна карактеристика на човечкиот вид. Паралелно со раѓањата и умирањата, миграцијата е третата компонента од промените во населението, најчесто карактеризирана како најтешка за мерење, моделирање и предвидување. За разлика од фертилитегот и морталитетот, миграцијата не е еднократен поединечен настан во времето и просторот, бидејќи може повеќекратно да се повторува за време на животниот век на индивидуата.

Меѓународните текови на луѓе се составен дел на глобализираниот свет. Економските миграции вклучуваат текови на трудот, човечкиот капитал и другите фактори на производство, со што, барем во теорија, се придонесува за поефикасна глобална алокација на ресурсите и благосостојба на народите.

Обемот и типот на мерењето на миграциите зависи од дефиницијата што се користи за да се идентификува категоријата мигрант. Централни на дефиницијата на мигрантите се величината на просторната единица преку чија граница личноста се движи и нејзиниот легален статус, и должината на времето кое треба да остане во зоната во која се префрлило. Овие дефиниции варираат во времето и меѓу земјите, понекогаш дури и во самите земји. Покрај дефиницијата, собирањето и систематизирањето адекватни податоци се многу важни за анализата. Поради природата на податоците за меѓународните миграции, миграцијата најчесто се концептуализира како движење од потеклото до дестинацијата, или од местото на раѓање кон друга дестинација, преку меѓународна граница за период поголем од една година.

Какви последици носи миграцијата за индивидуите, пазарите на труд, економиите и културите? Миграцијата е и емотивен проблем. Но, научните студии во објаснувањето на одразот на движењето на луѓето се содржани во подлабоките причини за него. Иако глобализацијата во светската економија извлече милиони население од сиромаштија, не овозможи креирање доволно можности за работа во голем број географски области. Повеќе од 240 милиони луѓе во светот се мигранти, со околу 10 % во нив учествуваат бегалци. Актуелно има над 60 физички издигнати сидови меѓу државите во светот. Политичките граници се зајакнуваат со физички бариери. Физичките сидови се индикатор за конфликт меѓу политичките процеси и историско-политички и национални делинеации, тековите на реални ресурси и населението.

Глобалниот систем на миграции, во поглед на потеклото и дестинациите, како и според обемот на миграциите, е променет во последните децении. Земјите кои некогаш биле извор на миграции станаа дестинации на имигранти и реверзно. Поместувањето од Европа како најголема зона на емиграција, првенствено кон Америка и Австралија, во најголема зона на имиграција во текот на 20 век е еклатантен пример. Миграцијата е резултат на економски и политички промени. Економскиот раст создава разлики во богатството меѓу

земјите и меѓу регионите во светот. Овие диспаритети предизвикуваат движење од областите со ограничени можности во областите со повисоко ниво на можности. Други миграциски текови како што се движења на бегалците меѓу земјите или движења на раселените лица во земјите се резултат на политички конфликт.

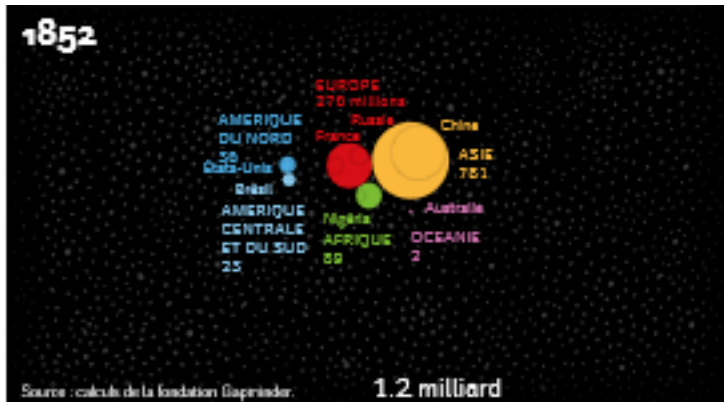
Иако глобалните сили растечки придонесуваат за хомогенизација на искуства за развој, општествените трансформации што влијаат врз миграциите се чувствуваат на различни начини во одделни земји. Ваквата состојба резултира во она што се нарекува „транзициски мобилности“. Различни миграции се одвиваат во процесот на развој, но овие обрасци се појавуваат во рамките на севкупниот систем кој обезбедува определена кохерентност и регуларност на таквите промени.

Брзото зголемување на мобилноста на населението е централен аспект на широко распространетите општествени трансформации што се случуваат во одделни региони и национални граници. Тоа вклучува различни видови миграции: работници мигранти, деловни луѓе, професионалци, членови на семејството или бегалци. Миграциите, исто така, се одвиваат во различни размери, од внатрешни преселби, миграции во соседните земји или интерконтинентални. Во значителен степен миграцијата е резултат на потребите на владите и работодавачите за работна сила, но брзо станува самоодржлив процес. Две дополнителни појави, ширењето на социјалните мрежи што ги поврзуваат мигрантите и развојот на „миграциската индустрија“, вклучувајќи агенти и брокери од сите видови, имаат тенденција да ги засилат миграциските текови. Во овој контекст, владините имиграциски политики честопати се неуспешни. Политиките кон имигрантите (на пример, политиките што се однесуваат на државјанството или дозволите за престој), генерално, се реактивни, ад хок, и честопати неефикасни.

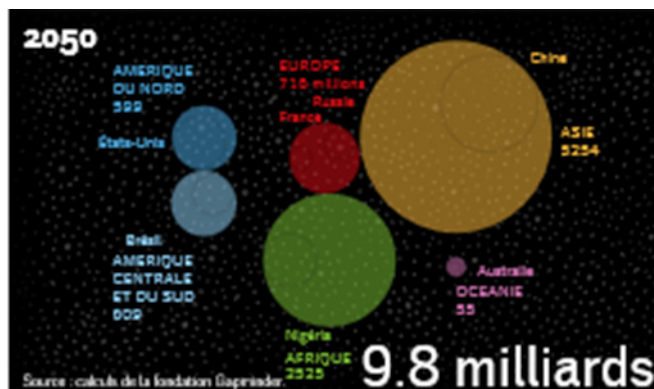
Миграциите и демографските процеси во ЕУ

Во последните сто години настанаа драматични промени во светската демографска карта на нациите. Глобалната дистрибуција на населението се промени на штета на поголемите европски нации, а во последните децении значително се менува и вкупната економска моќ, исто така, на штета на европските нации. На долг рок европскиот кон-

тинент го губи демографското значење. Ако во оваа деценија Европа остварува 25 % од светскиот БДП, по десет години учеството ќе биде 15 отсто (Извор: Stitista.com). Ако продолжат истите тенденции, по дваесетина години ниту една земја од ЕУ нема да биде членка на Г-7.

Светското население минува низ долги комплексни транзиции и ирегуларни циклуси. Во почетокот на минатиот век, Европејците претставуваа една петтина од човештвото, сега се 7 %, а околу средината на овој век ќе бидат 4,7 %, во рамките на вкупните десет милијарди луѓе на планетава. Отворено е прашањето за релативното учество на поединечните нации во глобалното население. Европското население, во апсолутен износ (заедно со Руската Федерација, Украина и Белорусија), од 1990 до 2015 година речиси стагнира: има прираст од само 17,3 милиони жители (од 721,1 на 738,4 милиони). Бидејќи, во истиот период, светското население се зголемило од 5,3 на 7,3 милијарди жители (прираст од две милијарди), релативното учество на европското во вкупното светско население се намалило од 13,6 на 10 %. Ако се земат предвид само жителите на сегашните 28 земји-членки на ЕУ (510 милиони), во нив живеат 6,9 % од вкупното светско население. Во динамичка смисла, во изминатите 25 години светското население е зголемено за 38,4 отсто, а европското само за 2,4 отсто. Всушност, стапката на прираст на светското население била 16 пати поголема од стапката на пораст на европското население.

Населението на европскиот континент забрзано старее, на долг рок – при непроменети околности – тивко изумира. Дали и колку се можни реверзни, ендогени свртувања на доминантните популациски механизми и тенденции? Дали е технолошкиот напредок и супституцијата на одделни категории човечки ресурси (труд, човечки капитал) решение за демографскиот дефицит? Кои се детерминантите и како се оптимизира бројот на населението? Дали се меѓународните миграции најповолна солуција на демографското стареење? Дали се релативно „лесни“ и изводливи? Овие процеси треба да се анализираат во подолги рокови, во кои ќе настанат промени и поместувања во самата суштина на меѓународните текови, моделите на економски раст и институциите (национални држави).

Интраевропските миграции веќе го истрошуваат својот внатрешен потенцијал – во внатрешната периферија на Европа ситуацијата е уште посложена и во средни рокови понеизвесна. Создадени се пошироки простори (веќе не се само депопулациски џебови) со демографски вакуум, кој од своја страна е во допир со подрачја во демографска експлозија и со огромен притисок врз постојните економски и други внатрешни ресурси. Станува збор и за подрачја и општества со различни системи на вредности и културни обрасци. Погледнато според региони, во Источна Европа е намален дури и апсолутниот број жители (од 310 на 292 милиона), додека во другите региони има занемарлив апсолутен раст – најмал (8,9 милиони) во Јужна Европа. Просечната возраст на денешните жители на Европа е 42,7 години. Стапката на фертилитет (бројот на родени деца по жена во репродуктивна возраст) тенденциски се намалува (1,6). Потребната минимал-

на стапка за да се обезбеди континуелна замена на генерации треба да изнесува 2,1. Во Македонија, таа изнесува 1,4.

Евентуални идни колизии од поголеми размери, со сериозни импликации, не би биле неочекувани. Демографското стареење не само што води кон општ рецесивен „динамизам“ и секуларна стагнација туку и ја ослабува внатрешната структура и кохезија на општествата, ги подига економските, институционалните и социјалните трансакциски трошоци и ги влошува условите за живот.

Теории за влијанието од миграциското движење

Современите меѓународни миграции се засилуваат и се продлабочуваат. Збир од теориски пристапи, развиени во различни дисциплини, се обидуваат да го објаснат овој комплексен, историски феномен. Социолошките теории на миграциите се обраќаат на посредните можности што сугерираат дека бројот на миграциски движења кон определена дестинација е пропорционален со бројот на можностите во дестинацијата, а географската дистанца (растојанието) е инверзно корелирана со бројот на потенцијални можности.

Економската теорија на миграциите, главно, се концентрира врз меѓународната миграција на трудот, додека географските теории се концентрираат врз растојанието во просторното движење на луѓето. Социоекономските теории се потпираат врз растечките разлики во дистрибуцијата на економската и политичката моќ во глобалната економија. Овие пристапи, главно, ги објаснуваат причините за проактивните миграции. Во литературата има екстензивна елаборација и на реактивните, или присилни, изнудени миграции, поврзани со меѓународната сигурност и човечката ранливост, хуманитарните интервенции, кои се однесуваат на т.н. коренити причини поврзани со социјалните и меѓународните сили.

Овие теории обезбедуваат само парцијални објаснувања бидејќи миграциите се динамички феномен. Меѓународните движења на луѓето се перпетуираат низ просторот и времето, и силите што ги одржуваат и забрзуваат често се разликуваат од иницијалните, кога новите услови стануваат и цел и средство на миграциите.

Аналитички модели – економија на миграциите

Економските ефекти од миграциите врз пазарот на труд се анализираат преку модели базирани врз различен теоретски бекграунд, или преку емпириски сознанија од бројни научни студии. Иако првите емпириски студии (Grossman, 1982; Borjas, 1983; Borjas, 1987) не обрнуваат големо внимание на ефектите од имиграцијата на пазарот на труд, поновите студии укажуваат на различните ефекти, кои не треба да се занемаруваат. За одделни автори (Chiswick, 1980, 1998) (Chiswick и Karras, 1992), клучен фактор во нивните модели, од кои произлегуваат ефектите на миграцијата врз нееднаквоста во доходот (во земјите-приматели на труд), е заемната заменливост или комплементарноста на имигрантите и домашниот труд. Мигрантите се мотивирани од очекуваните приноси, кои можат да бидат различни од актуелно остварените. Во трудот на Цимерман (Zimmermann, 2005) се сумирани искуствата од миграциите за европски земји и за САД, Канада и Нов Зеланд. Заклучокот е дека имиграцијата е од корист на земјите што регистрираат прилив на работна сила, бидејќи, покрај фазите на приспособување, не постои доказ дека платата на домашната работна сила се намалува или дека невработеноста е значително зголемена како резултат на имиграцијата.²

Трудовите на Chiswick (1978) и Borjas (1985) иницирале истражувања во кои се анализира приспособувањето на имигрантите кон соодветни потребни вештини во земјата-домаќин. Constant и Zimmermann (2008) ја анализираат (динамичката) улогата на етничката припадност и крајниот ефект на пазарот на труд, додека Kahees (2007) развива модел за вештини и професионално усовршување на етничките малцинства. Dustmann, Frattini и Preston (2007) констатираат дека имигрантите привремено се деградираат на помалку квалификувани професии отколку што се реално квалификувани, што се должи на некомплетно пренесување на своите вештини по нивното пристигнување.

Во основа, едниот пристап во економската литература е потпрен врз теориите на меѓународна трговија, додека другиот се потпира врз методи од економија на работната сила. Некои модели на економски раст експлицитно ја вклучуваат миграцијата како објасну-

² Kahees, M., Zimmermann, K., Migration, the quality of the labour force and economic inequity, Bonn, June, 2008

вачка променлива. Друг пристап, пак, што е применет од страна на Chapple и Yeabsley,³ ја користи неокласичната економска теорија со некои интеракции на краток рок, сместени во кејнзијанска рамка, за идентификација на каналите преку кои миграцијата влијае врз националната благосостојба (Chapple и Yeabsley 1996).

Почетоците на формалната анализа на миграциите во економијата датираат од раните 1950-ти години. Во трудот „Размислувања за распределбата на заработките“ (Roy, 1951) се разгледува оптимизирање при изборот на работници на определени занимања. Клучна претпоставка на почетните теориски објаснувања на миграциите како економски феномен е дека постојат четири фактори што влијаат на изборот:

1. основната распределба на вештините и способностите;
2. корелациите меѓу овие вештини во населението;
3. технологиите за примена на овие вештини;
4. вкусот на потрошувачите кои влијаат за побарувачката на различни видови производи.

Емпириски набљудуваната зависност меѓу миграциите, вештините и заработките, општо, се третира како ендеген резултат на бројни оптимизирачки одлуки, повеќе отколку како егзогена причинска зависност. Сепак, ваквиот параметриски (двосекторски) модел на селекција – одлучување е премногу симплифицирана рамка за објаснување на комплексната природа на миграциите (Michael P. Todaro, 1969; Harris, John R. & Todaro, Michael P., 1970).

Продолжувања на ваквиот (во основа – неокласичен) пристап, во покомплексна рамка, се сретнуваат кај Borjas George Borjas, 1987.

Општа карактеристика на моделите за емпириско истражување на економските и политичките ефекти од миграциите за земјата на потекло и за земјата на дестинација, како и на мотивите за миграње, е нивно потпирање врз различни теоретски подлоги, најчесто парцијални во опфатот и ги објаснуваат миграциите во симплифициран контекст. Доказите често сугерираат неконзистентност на теориите со фактите, како и пристрасност на определени „популарни“ гледишта.

³ <http://www.treasury.govt.nz/publications>

Посебна група модели на миграција ги испитува социологијата на обрасците на миграции од неразвиените земји и нивниот економски одраз преку приносите од разликите во образованието (Roy-Borjas, Abreu, A., 2012.); (Anghel, R. G., Horvath, I., 2009).

Новата економија на миграциите ги сместува меѓународните миграции во контекст на пошироката заедница. Таа се фокусира врз домаќинството/семејството, како релевантна одлучувачка рамка (единица) во која се донесуваат одлуките на индивидуите.

Аналитички модели за миграциите

Група модели одат подалеку од доходните диференцијали (Stark, Stark, O., 1991. *The migration of labour*, Cambridge: Basic Blackwell, 1991). Домаќинствата се изложени на специфични идиосинкратски шокови што се секторски или регионално специфични. Миграциите доведуваат до диверзификација на ризикот на домаќинствата преку доходот на семејството од приливи – (дознаки) од странство (remittances) и избегнување (risk averse consumption smoothing) преку „разводнување“ и распределба на ризикот. Docquier et al. (IZA DP 2005): brain drain estimates, 1990–2000, Barajas et al. (2009, IMF WP09/153).

Во емпириските пристапи се сретнуваат и група модели што се засновани врз теориите за меѓународна трговија, во кои се прави аналогија меѓу мобилноста на трудот (како повеќекратно (multiple) хетерогено добро) и капиталот во рамките на слободната трговија (Хекшер-Олинов закон.) Такви пристапи се среќаваат кај Dustmann, Hatton и Preston, *Economic Journal*, Volume 115, Issue 507, 2005; Christian Dustmann, Albrecht Glitz и Tommaso Frattini, 2008; *Oxford Review of Economic policy*, 2008. Сепак се констатира дека, во оваа рамка, миграциите се покомплексни, и повеќе контроверзни отколку движењето на капиталот.

Пазарот на труд и миграциите

Процената за економските ефекти – трошоците и придобивките од миграциите на работната сила е многу актуелно прашање во последниве неколку децении. Процентот на странски работници во

повисокоразвиените земји од година на година се зголемува. Во ваквите тенденции се содржани некои од економските и социјалните трошоци и придобивки од зголемувањето на обемот на миграцијата на работна сила. Порастот на стапката на нето-миграциите може да имаат значително влијание врз пазарот на труд во одделни земји и пошироки макроекономски ефекти врз варијабли како што се економскиот раст, невработеноста и инфлацијата.

Економски фактори што влијаат врз одлуките за миграција

Финансиски стимули: поединците можат да ги проценат индивидуалните придобивки и трошоци од мигрирањето од една во друга земја. Мотивот за миграција е најсилен кога се очекува зголемувањето на заработувачката да ја надмине цената на релокација. Во некои земји постојат значајни разлики во нивоата на просечната плата, кои ги наткомпензираат варијациите на трошоците за живот. Во светот на растечката економска нееднаквост, мотивацијата за преселување во потрага по подобри плати може да биде исклучително силна (процени базирани врз паритетот на куповната моќ). Финансиски стимулации можат да бидат поттикнувани и од даночните и социјалните системи на различни земји. Исто како што капиталот може да се движи од една до друга земја барајќи највисока очекувана стапка на поврат по оданочувањето, работниците можат да бидат поттикнати да се движат поради варијациите на системот за социјална грижа и разликите во стапките на директен данок на доход.

Нефинансиски причини: други причини за мигрирање се можностите да се студира во странска земја, да се научи нов јазик, приклучување на членови од семејството или, воопшто, подобрување на животниот стандард и барање подобар квалитет на живот. Напредокот во комуникацијата и транспортот го олеснува високото ниво на меѓународни и внатрешни миграции.

Трошоците и добивките од меѓународните миграции

Економските ефекти на имиграцијата не зависат од растот или густината на населението, туку од карактеристиките на самите имигранти. Имиграцијата обично создава економски користи за

земјата-примател на работна сила. Имигрантите се повеќе економски активни од локалното население; платени се помалку од домашната работна сила со слични вештини; имаат повеќе елан и ентузијазам од домашната работна сила и полесно прифаќаат непожелни работни места, како што се тие без социјални придонеси.

Дали на пазарот на труд создава значителен економски товар за земјата-домаќин? Не постои дефинитивен одговор за тоа дали имиграцијата може да обезбеди значаен придонес кон зголемување на продуктивноста, претприемаштвото и економскиот раст на долг рок (идиосинкратски карактеристики на пазарот на труд). Ваквите анализи се директно контекстуално зависни.

Најчесто, како макроекономски придобивки од приливот на работници се сметаат:

Проширување и диверзификација на понудата на работна сила – миграцијата влијае врз контингентот на расположлива работна сила, на пример, квалификувани мигранти може да го ублажат недостигот во повеќе сектори: земјоделство, градежништво, компјутерски индустрии и различни услужни сектори. Мигрантите вообичаено се на млада возраст – зголемување на трендот на миграција може да помогне во зголемувањето на населението во работоспособна возраст и флексибилноста на пазарот на работна сила.

Намалување на притисокот на инфлацијата врз платите – зголемувањето на понудата на работна сила од миграцијата, најверојатно, е да го ограничи порастот на платите на краток рок, во поглед на обемот на трудот што го побаруваат фирмите.

Ефектот на суспензија во Beveridge – кривата на понуда на работната сила.

Паг на NAIRU (Незабрзувачка инфлацииска стапка на невработеност) – ако ефектите од миграцијата се силни, тогаш е прифатливо да се тврди дека забрзувачката стапка на инфлација на невработеност може да опадне. Кога побарувачката на работна сила е голема, а тоа би значело создавање притисок за зголемување на платите, и доколку понудата на работна сила може да се приспособи на растечката побарувачка, тогаш постои помал ризик од акцелерирање на платите и ценовна инфлација. Сепак, треба да се биде претпазлив во врска со оваа

состојба – секогаш постојат природни и институционални бариери на географската мобилност на работната сила.

Ефектот на ситраната на агрегативната побарувачка – економските емигранти, најверојатно, ќе заработат повеќе отколку што ќе потрошат, што придонесува за раст на локалната или на регионалната економија.

Ширење и диверзификација на претприемашеството – застапниците на поедноставните пристапи кон миграциите тврдат дека многумина од доселените се помлади и имаат потенцијал да бидат претприемачки во нивниот пристап – уште еден потенцијал за зголемување на понудата во економија.

Поиникување на економски раси – во целина, позитивна стапка на миграција може да придонесе за краткорочен економски раст (преку пораст на агрегатната побарувачка) и, исто така, побрза стапка на раст (кој носи економски бенефиции на долг рок), преку понудата.

Високиот прилив на работна сила во економијата може да има ефект на растечка понуда на работна сила – ова подразбира притисок надолу на реалните плати (за дадено ниво на побарувачка на труд). Доколку миграцијата доведе до зголемување на понудата на труд и на просечната продуктивност на трудот, тогаш во земјата се очекува значајно поместување на понудата на труд на долг рок.

Трошоците од миграциите

Одделна национална економија не може да се потпре врз масовната имиграција за да ги реши проблемите што произлегуваат од стареењето на населението и наводниот недостигот на работна сила. Масовна имиграција не е ефикасно решение за овие проблеми. До степен до кој тие се реални, ваквите проблеми може ефективно да бидат решени само преку мобилизација на неискористени способности и знаења на постојното население. Ова не значи дека не постои економска корист од имиграцијата. Таа секогаш ќе биде во нашиот колективен интерес, особено на квалификувани и талентирани луѓе.

Намалување на реалните плати на домашните работници – приливот на нови работници води кон зголемување на понудата на

нискоквалификуваните работници и оттаму ќе се намали рамнотежното ниво на платите за домашните нискоквалификувани работници.

Ефектот на нестабилната продуктивност – многу доселеници, особено оние од посиромашните земји, имаат ниско ниво на образование и се со поголема веројатност да бидат невработени или економски неактивни.

Зголемен притисок врз државата на благосостојба (бенефиции, образование, вложување и здравство) – даночниот обврзник на крајот ќе мора да плати за зголеменото ниво на владините трошоци потребни за подобрување на инфраструктурата на економијата.

Невработеност – постои ризик од зголемување на невработеноста доколку профилот и способностите на прелеаната работна сила не соодветствуваат на потребите на растечките сектори во економијата.

Зголемен притисок врз ограничениите ресурси – приливот на имигранти на одредена територија може да ја зголеми побарувачката за станбени објекти, со што би ги зголемиле трошоците за живот. За да се компензира нивната работна сила, многу работодавци, вообичаено, ги зголемуваат платите.

На подолг рок, придобивките и трошоците од зголемувањето на миграцијата на работна сила е тешко да се измерат и проценат. Тоа зависи од повеќе фактори:

- квалификуваноста на приливот на работната сила (профили) која мигрира од една во друга земја;
- начинот на кој тие се адаптираат/асимилираат во новата земја и дали тие се обезбедени со работа со полно работно време;
- степенот до кој пораст на миграција на работната сила стимулира зголемување на капиталните расходи од страна на фирмите и од владите.

Дистрибутивните ефекти

Меѓународните текови на луѓе се составен дел на глобализираниот свет. Економските миграции вклучуваат текови на трудот, човечкиот капитал и другите фактори на производство, со што, барем во теорија, се придонесува за поефикасна глобална алокација на ресурсите и благосостојба на народите.

Миграцијата продолжува да доминира во политичката дебата во многу земји. Со право: проблемот влијае на економиите и општества во целиот свет. Но, јавното мислење за ова клучно прашање се формира под влијание на емоции, а не на факти. Резултатот е недостаток на отворен и ефикасен дијалог за ризиците од миграцијата – или многуте предности од неа.

Дистрибутивните ефекти на миграцијата може да бидат значајни, особено земајќи предвид дека една од главните последици на миграцијата е во тоа што го менува составот на работната сила во земјите прифаќачки и испраќачки на работна сила. Овие ефекти се особено впечатливи доколку миграциите вршат промена на дистрибуцијата на вештини на пазарот на работна сила. Ова е случај доколку, на пример, земјата која регистрира прилив на работници, чии вештини се на повисоко (или пониско) ниво од нивото на вештините на домашните работници. Индуцираните промени во составот на работна сила имаат директни ефекти врз нееднаквоста, преку промена на учеството на одделни популациски сегменти во разни доходни групи во економијата. Исто така, тие влијаат врз платните диференцијали на работниците со високи и ниски вештини. Поединците реагираат на таквите промени на квалитетот на работната сила, што влијае на нивните одлуки за инвестиции, вклучувајќи ги и оние што се однесуваат на нивните инвестиции во човечки капитал.

Економистите веќе долго време се заинтересирани и за ефектот на технолошките промени на пазарот на труд. Последните истражувања се фокусирани на тоа како технолошките промени влијаат врз: одлуките за пензионирање на постарите работници, стекнувањето вештини на младите работници, и структурата на интраиндустриската плата.

Заклучок

Нерамномерниот раст на населението и различните демографски обрасци водат кон тенденција за транснационални миграции од голем обем. Во наредните неколку децении светот ќе се соочи со силен притисок и потреба од длабоки економски, социјални, политички, технолошки, етнички и други структурни трансформации, што ќе резултираат со веројатни промени во економската моќ. Длабоки про-

мени на глобално, регионално и национално ниво ќе се појават како неизбежни. Како одговор на новите предизвици постои неизбежноста за градење глобален консензус околу промена на глобалниот модел на развој и глобалните, регионални и национални политики, со цел да се избегнат големи фрикции и судири, предизвикани од климатските промени, недостаток на храна, хуманитарни кризи, етнички и религиозни конфликти.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

Bauer, T. and Zimmermann, K. F. (1999) 'Assessment of possible migration pressure and its labour market impact following EU enlargement to Central and Eastern Europe'. Bonn: IZA Bonn.

Bijak, J. (2006) 'Forecasting International Migration: Selected Theories, Models, and Methods'. *CEFR Working Paper*. Warsaw: Central European Forum for Migration Research.

Bijak, J., Kicinger, A., Kupiszewska, D. and Kupiszewski, M. (2008) 'Long-term international migration scenarios for Europe, 2002–2052'. In: Bonifazi, C., Okolski, M., Schoorl, J. and Patrick, S. (eds.) *International Migration in Europe: New Trends and New Methods of Analysis*, Amsterdam: Amsterdam University Press: 129–151.

Castles, S., de Haas, H. and Miller, M. J. (2014) *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London: Macmillan.

Czaika, M. and de Haas, H. (2013a) 'The Globalisation of Migration: Has the world really become more migratory?' *DEMIG Working Paper*, 14. Oxford: International Migration Institute, University of Oxford.

de Haas, H. (2009) *Mobility and Human Development*. New York: UNDP.

de Haas, H. (2010a) 'Migration transitions: a theoretical and empirical inquiry into the developmental drivers of international migration'. *DEMIG Working Paper*, 24. Oxford: International Migration Institute, University of Oxford.

de Haas, H. (2010b) 'The internal dynamics of migration processes: A theoretical inquiry'. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(10): 1587–617.

de Haas, H., Vargas-Silva, C. and Vezzoli, S. (2010) 'Global Migration Futures: A conceptual and methodological framework for research and analysis'. Oxford: International Migration Institute, University of Oxford.

Christian Dustmann, Albrecht Glitz and Tommaso Frattini (2008), The labour market impact of immigration, *Oxford Review of Economic Policy*, Volume 24, Number 3, 2008, pp.477–494

Dustmann, C., Casanova, M., Preston, I., Fertig, M. and Schmidt, C. M. (2003) 'The Impact of EU Enlargement on Migration Flows'. Home Office Online Report 25/03.

Foresight. (2011) 'Foresight: Migration and Global Environmental Change'. London: UK Government Office for Science.

Hatton, T. J. and Williamson, J. G. (1998) *The Age of Mass Migration: Causes and Economic Impact*. New York: Oxford University Press.

Harris, John R. & Todaro, Michael P. (1970), "Migration, Unemployment and Development: A Two-Sector Analysis", *American Economic Review*, 60 (1): 126-14.

IMI (2006) 'Towards a New Agenda for International Migration Research'. Oxford: International Migration Institute, University of Oxford.

IMI (2012) *Conceptualising Environmental Change and Global Migration Futures: Global Migration Futures Project Expert Workshop*. Available from: <https://www.imi.ox.ac.uk/events/gmf-env-change/env-ch-gmf-report.pdf> [Accessed 18 April 2017].

IMI (2017 forthcoming) 'Global Migration Futures – Europe and North Africa: Drivers, Processes, and Future Regional Scenarios of Migration'. Oxford: International Migration Institute, University of Oxford.

IMI and National Institute of Demographic and Economic Analysis University of Waikato (2013) 'Global Migration Futures – Pacific Region: Drivers, Processes and Future Scenarios of Migration'. Oxford: International Migration Institute, University of Oxford.

Kaczmarczyk, P. and Okolski, M. (2005) 'International Migration in Central and Eastern Europe: Current and Future Trends'. In: *United Nations Expert Group Meeting on International Migration and Development*. New York.

Lutz, W., Sanderson, W. and Scherbov, S. (2008) 'The coming acceleration of global population ageing'. *Nature*, 451(7179): 716-19.

Massey, D. S. (1999) 'International Migration at the Dawn of the Twenty-First Century: The Role of the State'. *Population and Development Review*, 25(2): 303-22.

Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. and Taylor, J. E. (1993) 'Theories of International Migration: A Review and Appraisal'. *Population and Development Review*, 19(3): 431-66.

Paoletti, E., de Haas, H. and Vargas-Silva, C. (2010) 'The concept and theory of migration scenarios'. Oxford: International Migration Institute, University of Oxford.

Roy, Borjas, Abreu, A. (2012). The New Economics of Labor Migration: Beware of Neoclassicals Bearing Gifts, *Forum for Social Economics*, 41 (1): 46-67. (2009).

Schmidt, C. M. and Fertig, M. (2000) 'Aggregate-level migration studies as a tool for forecasting future migration streams'. *IZA Discussion Paper*, 183. Bonn: IZA.

Skeldon, R. (2012) 'Migration Transitions Revisited: Their Continued Relevance for The Development of Migration Theory'. *Population, Space and Place*, 18(2): 154-66.

Stark, Stark, O. (1991). *The migration of labour*, Cambridge: Basic Blackwell, 1991.

Van Hear, N. (2014) 'Reconsidering migration and class'. *International Migration Review*, 48(s1): 100-121.

Zelinsky, Z. (1971) 'The Hypothesis of the Mobility Transition'. *Geographical Review*, 61(2): 219-49.

Goce PETRESKI

**INTERNATIONAL MIGRATIONS –
FLOWS THAT SHAPE THE WORLD**
(Summary)

The uneven growth of the population and the various demographic patterns lead to a tendency for large (national) and transnational migrations. Over the next few decades the world will face deep economic, social, political, technological, ethnic and other related structural transformations, at global, national and regional levels. They will result in inevitable changes in the distribution of economic power.

In response to emerging challenges, there is a need to build consensus on changing the global model of development and international, regional and national policies in order to avoid major frictions and conflicts caused by climate change, food shortages, humanitarian crises, religious and ethnic tensions.

European continent is losing its long run demographic significance. Intra-European migration is exhausting its inner potential – within the interior periphery of Europe, the situation is even more complicated and uncertain. Are there, and if so - to what extent feasible, endogenous reversals in the dominant population mechanisms and trends? One of the key issues is the future evolution and reflection of migration and settlement for national states, democracy and the notions of citizenship. There are opinions that there is a risk that setting the problem in this way may reflect Eurocentric and teleological thinking.

Изеш ЗЕКИРИ

СТРЕС НА РАБОТА

Айситракӣ

Стресот и менаџментот на стрес претставуваат една од покомплексните проблематики од областа на менаџментот и организациските науки, воопшто. Ова е сосема очигледно, имајќи ја предвид, пред сè, медицинската и психолошката компонента во истражувањето на стресот. Гледано од организациски аспект, стресот предизвикува низа негативни последици врз продуктивноста на работната сила, резултирајќи на крај и со последици и врз општата ефикасност и ефективност на деловните организации. Во Република Македонија се придава многу малку внимание на стресот на работа, што рефлектира и со недостиг на професионални организации и здруженија кои би се занимавале со анализа на последиците од стрес и стресни ситуации.

Трудот претставува прв во планираната низа анализи што ќе се прават од страна на авторот, а чија финална цел е добивање една појасна слика за стресот на работа во Република Македонија и подигање на општата свест на јавноста за него

Клучни зборови: стрес, управување со стрес, стратегии, последици

1. Поим за стрес

Стресот се однесува на возбудата, чувството на анксиозност и/или физичката тензија што се појавуваат кога барањата односно стре-

сорите наметнати на поединецот ги надминуваат неговите капацитети за соочување со нив. Ова е најчестиот пристап кон стресот, вообичаено наречен и дистрес. Стресорите може да бидат најразлични, но сите имаат нешто заедничко: создаваат стрес или потенцијал за стрес кога поединецот ги перципира нив како барања што ги надминуваат неговите капацитети.¹

Beehr и Franz² утврдуваат четири основни пристапи кон анализа на стресот, и тоа:

- медицински;
- клиничка психологија;
- инженерска психологија; и
- организациска психологија.

Медицинските пристапи, главно, ориентирани кон идентификување на физичките стресори, како што се температура, бучава, очекувајќи ваквите стресори да предизвикаат и физички последици, како што се зголемен крвен притисок или зголемено ниво на епинефрин или норепинефрин. Пристапот на клиничката психологија е сличен на медицинскиот пристап, со тоа што фокусот, наместо кон физичките стресори, е насочен кон психолошките стресори. Инженерската психологија се фокусира на анализа на физичките стресори. Организациската психологија, слично како и клиничката психологија, е фокусирана на психолошките стресори, меѓутоа излезот од стресот го бара вообичаено во промена на работното место или промена на организацијата.³

Иако во литературата од оваа област може да се најдат десетици дефиниции за стрес и менаџмент на стрес, сепак, главно, сите дефиниции за стрес може да се класификуваат или како дефиниции фокусирани кон стимулусот, или како дефиниции фокусирани кон реакцијата кон стимулусот или стимулус-реакција дефиниции. Според дефинициите ориентирани кон стимулусот, стресот се гледа како еден вид сила која перманентно влијае врз поединецот. Дефинициите фокусирани кон реакцијата го гледаат стресот како синоним на начи-

¹ Don Hellriegel, John W. Slocum, Jr.: **Organizational Behavior, Thirteenth Edition**, South-Western, Cengage Learning, 2011, 256

² Terry A. Beehr, Thomas M. Franz: *"The Current Debate About the Meaning of Job Stress"*, **Journal of Organizational Behavior and Management**, Vol. 8, 1987, 5

³ Повеќе околу ова види Terry A. Beehr: **Psychological Stress in the Workplace**, Routledge, New York, 1999

нот на соочување односно реакција на вработените кон стресорите и стресните ситуации. Според третиот тип дефиниции, терминот стрес се користи за да се означи целокупноста на процесот во кој работната средина негативно влијае врз вработените. Всушност, кај овој тип дефиниции се користи терминот стрес за да се укаже на аспектите од работната средина кои поттикнуваат соодветна реакција од страна на вработеното лице.⁴

Општо земено, може да стане збор за четири концепции на стрес, и тоа:⁵

- **стимулус** – оваа концепција се фокусира на ситуации или случувања. Значи, во суштина, оваа концепција се фокусира на стресорите. Имајќи предвид дека сите поединци не реагираат еднакво исто на соодветни стресори, оваа концепција станува доста комплексна;
- **реакција** – за оваа концепција за стрес станува збор кога настанува извесна реакција на организмот независно од ситуацијата;
- **трансакција** – според оваа концепција, стресот настанува како резултат на постоење трансакција меѓу поединецот и средината, вклучувајќи ги тука и перцепциите, очекувањата, перцепциите и начините на соочување на поединецот;
- **дискрепанција**.

2. Пристапи за истражување на стрес

2.1. Физиолошки пристап

Главна појдовна точка во физиолошкиот пристап е дека стресот резултира како последица од наметнување недостижни барања врз организмот. Како најистакнати претставници на овој пристап се сметаат Watler Cannon и Hans Selye.

Како еден од најиманентните истражувачи на стресот се смета Watler Cannon, американски физиолог кој врз основа на истражувања на однесувањето на животните дошол до заклучок дека во ситуација на опасност животните дејствуваат зависно од импулсите од симпатет-

⁴ Пошироко околу ова, види M. Jex., Thomas W. Britt.: **Organizational psychology: a scientist-practitioner approach**. 2nd ed., John Wiley & Sons, New Jersey, 2008, 202-203

⁵ Sabine Sonnentag, Michael Frese: *“Stress in Organizations”*, Neal W. Schmitt, Scott Highhouse: **Handbook of psychology**, John Wiley & Sons, Inc., New Jersey, 2013, 561

скиот нервен систем кој лачи низа хормони, особено норепинефрин и епинефрин. Врз основа на ваквите импулси, животното одлучува дали ќе остане да се бори или, пак, ќе избега. Оттука и терминот “fight or flight response”, како термин со кој вообичаено се идентификува теоријата на првиот истражувач кој ги анализирал телесните реакции на стресот.

Идеите споменати погоре беа понатаму истражувани и проширени од Hans Selye, ендокринолог, кој поради големиот придонес во истражувањето на стресот го добил и прекарот Татко на стресот, како највлијателен истражувач од оваа област. Неговите првични истражувања се однесуваат на експериментирање со стаорци, односно нивно изложување на стресори. Како резултат на овие истражувања, тој дошол до заклучок дека независно од видот на стресот на кој е изложен, сепак, телото реагира на ист начин со соодветни физиолошки промени.

Selye,⁶ почнувајќи од горните поставки, го нуди концептот на Синдром на генерална адаптација кој се развива во три фази, Слика 1.

⁶ Hans Selye: “Stress and the General Adaptation Syndrome”, *British Medical Journal*, June 17, 1950

Selye, меѓу другото, има дадено голем придонес кон литературата за истражување на стресот и со неговото разликување на еустрес и дистрес, Слика 2.

2.2. Пристап на индивидуални карактеристики

Пристапот на индивидуални карактеристики е создаден од кардиолозите Meyer Friedman and R. H. Rosenham кои врз основа на истражување на однесувањето на пациентите и посетителите дошле до заклучок дека може да се разликуваат два идеална типа поединци наречени тип А и тип Б, Слика 2.5.

Иако авторите укажуваат на тоа дека станува збор за идеални типови и дека, главно, поединците не може да се класификуваат како чист тип А или тип Б, сепак, сметаат дека луѓето кои ги поседуваат карактеристиките на тип А имаат поголема изложеност на стрес, односно поголеми можности за кардиоваскуларни заболувања. Меѓутоа, и покрај популарноста на теоријата, голем број истражувања укажуваат на тоа дека вака индицираната поврзаност не е целосно точна и потврдена.

2.3. Пристап на стимулус

Пристапот на стимулус односно поттик тргнува од поставката дека стресот резултира со присуство на извесен поттик. Од овој аспект гледано, истражувачите кои припаѓаат на оваа провиниенција настојуваат да утврдат групи стресори или фактори кои резултираат со поголем или помал стрес во животот, односно на работното место. Дел од овие пристапи се опфатени во текстот што следува. Меѓутоа, вреди да се истакне дека станува збор за доста екстензивни табели и класификации кои опфаќаат во себе десетици најразлични фактори. Покрај ова, ситуацијата станува уште покомплексна имајќи предвид дека, сепак, сите организми не реагираат еднакво исто при изложеност на стресори.

2.4. Трансакциски пристап

Трансакцискиот пристап претставува еден од поновите пристапи кон анализа на стрес на работното место. Станува збор за пристап според кој се истакнува и психолошката компонента на стресот, обрнувајќи внимание и на факторите и последиците од стрес. Моделите опфатени во текстот, главно, припаѓаат на овој пристап.

3. Фактори на стрес

Стресот на работа претставува доста широкораспространет социјален проблем кој засега милиони вработени низ целиот свет. Неговите манифестации вклучуваат здравствени проблеми поврзани со стрес, како што се покачен крвен притисок и чир, како и само-уништувачки активности, како што се пушење, алкохолизам и конфликти дома... Стресот на работа претставува проблем и за организациите. Високиот стрес на работа резултира со отсуство од работа (апсентизам), нервоза, тенденција за напуштање на организацијата, низок морал и мотивација, намалување на комуникациите и нивно нарушување, проблеми со расудување и влошување на меѓусебните односи на работа, како и губење на многу можности како резултат на немање иницијатива.⁷

⁷ Randy Hodson, Teresa A. Sullivan: **The Social Organization of Work**, Fourth Edition, Thomson Wadsworth, California, 2008, 63

Покрај многуте фактори на стрес, кои може да произлезат од погорните модели на стрес, сметаме дека би требало да се земат предвид две доста екстензивни истражувања што резултирале со речиси сеопфатни списоци на организациски фактори што резултираат со стрес и фактори надвор од организацијата што резултираат со стрес.

Од Табела 1 може да се добие увид во повеќе организациски фактори што резултираат со стрес.

Табела 1. Стресори во организацијата	
Стресор	Опис
Физички стресори	• Бучава • Нечистотија • Жештина • Вибрации • Хемиски супстанции • Токсични супстанции
Стресори поврзани со работните задачи	• Изразен притисок за почитување на времето • Преоптовареност со работа • Висока комплексност на работата • Монотона работа • Пречки при работа • Ситуациски ограничувања
Стресори поврзани со улогите	• Преоптоварени улоги • Конфликт на улоги • Нејасни улоги
Социјални стресори	• Меѓуперсонални конфликти на работа • (сексуално малтретирање) • Мобинг или булинг
Стресори поврзани со работниот распоред	• Ноќна смена • Работа во смени
Стресори поврзани со кариерата	• Немање сигурност на работното место • Голема невработеност • Ограничени можности за развој на кариера
Трауматски настани	• Изложеност на катастрофи • Изложеност на несреќни случаи • Екстремно опасни активности

Стресни промени

- Мерџери
- Отпуштања во организацијата
- Примена на нови технологии

Според Sabine Sonnentag, Michael Frese: *“Stress in Organizations”*, Neal W. Schmitt, Scott Highhouse: *Handbook of psychology*, John Wiley & Sons, Inc., New Jersey, 2013, 562

Покрај горенаведените фактори на стрес, има и низа други фактори надвор од рамките и контролата на деловната организација, Табела 2.

Табела 2. Најголеми животни стресори

Ранг	Опис	Ранг	Опис
1	Смрт на сопругник	23	Детето си заминува од дома
2	Развод	24	Проблеми со семејството на сопругникот
3	Одвоен живот	25	Големо лично достигнување
4	Затвор	26	Сопругникот се вработува или е отпуштен од работа
5	Смрт на близок член на семејството	27	Почеток или крај на учебната година
6	Лична повреда или болест	28	Промена на работните услови
7	Брак	29	Промена на личните навики
8	Отпуштање од работа	30	Проблеми со надзорникот
9	Поправање на брачни односи	31	Промена на распоредот на работа
10	Пензионирање	32	Промена на адресата

11	Промена во здравјето на член на семејството	33	Промена на училиштето
12	Бременост	34	Промена во рекреацијата
13	Сексуални тешкотии	35	Промена на религиозните навики
14	Нов член на семејството	36	Промена на социјалните навики
15	Промени во бизнисот	37	Мало задолжување
16	Промена на финансиската состојба	38	Промена на навиките при спиење
17	Смрт на близок пријател	39	Промена во бројот на семејни контакти
18	Промена на работното место	40	Промена на диетата
19	Промена во фреквенцијата на карање	41	Одмор
20	Хипотеки	42	Големи одмори
21	Стасан долг	43	Мали кршења на законот
22	Промена на одговорностите на работа		

Според: Ricky W. Griffin, Gregory Moorhead: **Organizational Behavior: Managing People and Organizations**, Eleventh Edition, South-Western, Cengage Learning, 2014, 190

4. Последици од стрес

Стресот е доста распространета појава во светски рамки и многу е тешко да се најде професија, животна средина или работна средина без присуство на стрес или, во најмала рака, стресни ситуации. Како што може да се забележи од досегашниот текст, постојат различни форми и облици на класификација на стотината негативни ефекти што произлегуваат од стрес на работното место. Доколку се изврши еден вид сублимација на последиците од стрес, опфатени со

различните модели на стрес кои беа погоре дискутирани, може да се дојде до еден долг „несофистициран“ список на последици од стрес:

- намалено задоволство од работата;
- намалена продуктивност;
- зголемено отсуство од работа;
- флукуација на вработените;
- несреќи;
- злоупотреба на дроги;
- барања на отсуства од здравствени причини;
- лоши одлуки;
- немање концентрација;
- заоравање;
- фрустрација;
- апатија;
- покачен крвен притисок;
- покачен холестерол;
- срцеви заболувања;
- главоболки;
- анксиозност;
- депресија.

Задоволството од работата може да се дефинира како која било комбинација на психолошки, физички фактори и фактори од околината кои го тераат човекот вистински да се изрази дека е задоволен од својата работа.⁸ Задоволството од работата претставува позитивна афективна процена на поединецот за околината, резултат на барањата на поединецот и степенот до кој тие се исполнети од околината, позитивна афективна состојба, процена на поединецот околу тоа во колкава мера неговите барања се исполнети од страна на околината.⁹ Задоволството од работата претставува комбинација на позитивни или негативни чувства кои вработените ги имаат кон работата... Кога вработените се вработуваат во некое претпријатие, со себе носат од-

⁸ R. Hoppock: **Job Satisfaction**, Harper and Brothers, New York, 1935, p. 47

⁹ A. Lofquist, R. Davis: **A Theory of Work Adjustment**, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1991, p. 27

редени потреби, желби и искуство кои, всушност, ги детерминираат нивните очекувања од работата. Задоволството од работата го претставува степенот до кој се усогласени очекувањата и наградите што ги носи самата работа. Задоволството од работата е во врска со однесувањето на поединецот.¹⁰ Задоволството од работата претставува чувство кое се појавува кај работниците како резултат на перцепцијата дека работата му овозможува исполнување на неговите материјални и психолошки потреби.¹¹

Spector¹² наведува три значајности на задоволството од работата. Како прво, организациите може да се управуваат преку хумани вредности. Врз основа на овие вредности, тие ќе се обидат да ги третираат своите вработени чесно и со почит. Процената на задоволството од работата во тој случај може да послужи како индикатор за тоа до колкав степен вработените се управуваат ефективно. Високите нивоа на задоволство од работата може да бидат знак на добра емоционална и ментална состојба. Како второ, организацијата може да се позиционира така да се очекува однесувањето на вработените да влијае врз активностите на организацијата зависно од нивото на задоволство од работата кој тие го имаат. Оттука, задоволството од работата ќе се изрази преку позитивно однесување, додека незадоволството од работата преку негативно однесување. Како трето, задоволството од работата може да послужи како индикатор за организациските активности. Преку оцена на задоволството од работата, може да се утврдат различни нивоа на задоволство кај разни организациски единици, што може да послужи при утврдување кај кои организациски единици треба да се воведат промени заради подобрување на работењето.

Продуктивноста претставува мерка за способноста за произведување на некое добро или услуга. Поспецифично, продуктивноста е мерка за тоа како соодветните ресурси се менаџирани во насока на остварување на временски определените цели од аспект на количеството и квалитетот на произведените производи. Исто така, продуктивноста може да се изрази како индекс кој се добива кога аутпутот (производите и услугите) се става во сооднос со инпутот

¹⁰ Keith Davis & John W. Nestrom: **Human Behavior at work – Organizational Behavior**, 7 edition, McGraw Hill, New York, 1985, p. 109

¹¹ Brikend Aziri. “Job Satisfaction: A Literature Review”, *Management Research and Practice*, Vol 3, Issue 4, 2011, pp. 77-88

¹² P. E Spector; **Job satisfaction: Application, assessment, causes and consequences**, Thousand Oaks, Sage Publications, Inc, 1997, p.2-6

(труд, материјали, енергија и сл.). Гледано од овој аспект, може да се изрази како: продуктивноста = аутпут/инпут. Оттука, произлегува дека постојат два начина за зголемување на продуктивноста: зголемување на аутпутот или намалување на инпутот. Се разбира дека сличен ефект би се остварил доколку истовремено се зголемуваат и инпутот и аутпутот, но само доколку аутпутот се зголемува побрзо од инпутот. Тргувајќи од овој аспект, може да се зборува за продуктивноста на човековиот труд, продуктивноста на машините, продуктивноста на капиталот, продуктивноста на енергијата и сл.¹³ Очигледно е дека под влијание на стрес би дошло до намалена продуктивност кај некои вработени што понатаму може да резултира со последици не само за тој вработен при оцената на перформансата, туку и врз целокупната успешност на деловната организација доколку стресот е поопширно присутна појава.

Терминот флукуација често се користи со различни значења, па затоа некои автори го избегнуваат користејќи попрецизни термини како што се заминување од организацијата или напуштање на организацијата.¹⁴ Физичкото отуѓување настанува кога како резултат на неспособноста да наметне промени, работникот се одлучува да бара нова работа односно работно место во рамките на организацијата. Значи, доколку изворите на негово незадоволство се ограничени само на неговото работно место или на секторот во чии рамки тој работи, тогаш работникот едноставно ќе се обиде во рамките на организацијата да најде некое друго работно место, и веројатно ќе се обиде да ја искористи првата шанса кога организацијата ќе прави регрутација од внатрешни извори. Доколку се утврди дека станува збор за фактор кој е еднакво изразен во целата организација, тогаш тој може да се одлучи да ја напушти организацијата, во тој случај станува збор за типична флукуација, се разбира, со исклучок на случаите кога работникот има континуирана лојалност кон организацијата. Од друга страна, пак, психолошкото отуѓување се смета дека е највисоко ниво на отуѓување чии последици може да бидат на многу ниско ниво на приврзаност кон работата и организацијата.¹⁵

¹³ Marylin M. Helms: **Encyclopedia of Management**, Fifth Edition, Thompson Gale Pub, Detroit. p. 700

¹⁴ Fikreta Bahtijarevic-Shiber: **Management Ljudskih Potencijala**; Golden Marketing, Zagreb, 1999, 684

¹⁵ Пошироко за овие аспекти консултирај Raymond A. Noe, John R. Hollenbeck, Barry Gerhart, Patrick M. Wright: **Human Resource Management, gaining a Competitive**

Како посебна последица на стрес на работното место се истакнува и појавата на „внатрешно согорување на вработените“. Ефектот на „согорување на вработените“, од аспект на неговото истражување, е прилично млад, иако отсекогаш бил присутен во организациите. Но, сепак, почнало да му се придава вистинска научна важност во текот на последната деценија на минатиот век. Тој е тесно поврзан со стресот на работа кој како појава е предмет на голем број истражувања. Многу теоретичарите стојат на ставот дека согорувањето на вработените е последица на стресот со кој тие се соочуваат при работењето, иако има и такви научници кои не се согласуваат со ваквиот став. Независно од теоретските несогласувања околу согорувањето на вработените, сметаме дека тој е феномен кој заслужува да му се посвети големо внимание. Целта е овој феномен да се согледа од аспект на неговата поврзаност со задоволството од работата и мотивацијата на вработените.¹⁶

Концептот на согорување прв пат бил претставен од страна на Herbert Freudenberger во 1974 година. Според него, поединците стануваат неспособни да ги исполнат барањата на нивните работи како резултат на фреквентните интеракции со луѓето кои ги среќаваат како неутуѓив дел на нивната работа, што на крај резултира со емоционална исцрпеност. Maslach и Leiter го дефинираат согорувањето како ситуација која себеси се манифестира преку промени во однесувањето поврзано со работата, изразено како физичка, ментална и емоционална исцрпеност, што на крај резултира со ниска стапка на лично достигнување. Тие сметаат дека на согорувањето треба да се гледа како на емоционална исцрпеност, деперсонализација и ниска стапка на лично достигнување. Емоционалната исцрпеност се гледа како губење енергија, појава на чувство на психолошка преоптовареност и сл. Деперсонализацијата се сфаќа како негативно, ригидно и индиферентно третирање на лицето кое работникот го услужува. На ниското лично остварување се гледа како на релативно губење на чувството за успешност и соодветна квалификуваност и појава на мислење дека вложениот труд е залудно потрошен.¹⁷

Advantage, 3 Edition; McGraw-Hill/ Irwin, Boston, 2000, p. 363-364

¹⁶ Brikend Aziri: **Menaxhimi i burimeve njerëzore: Satisfakcioni nga puna dhe motivimi i punëtorëve**, Tringa Design, Gostivar, 2009

¹⁷ Пошироко околу овие аспекти види: Filiz Bilge: "Examining the burnout of academics in relation to job satisfaction and other factors", **Social Behavior and Personality**, 2006, 34 (9), p. 1151-1160

Посебно внимание треба да се посвети на здравствените последици од стрес, Графикон 1.

Графикон 1. Десет најчести причини за смрт во 2012 година според Светската здравствена организација

Граф. 1. Десет најчести причини за смрт во 2012 година според Светска Здравствена Организација

Како што може да се забележи од графиконот, во согласност со податоците на Светската здравствена организација, срцевите заболувања се набројуваат неколку пати како една од почестите причини за смрт во светски рамки. Ситуацијата станува уште покомплексна доколку се истакнат и другите медицински последици од срцеви заболувања, покачен холестерол и покачен крвен притисок.¹⁸

5. Стратегии за соочување со стрес на работа

Може да се прави разлика меѓу два основни типа стратегии за соочување со стрес, и тоа: индивидуални стратегии насочени кон емоциите и организациски стратегии насочени кон проблемите, Табела 2.4.

¹⁸ Овие последици не се разработени бидејќи излегуваат од рамките на целите и природата на целокупниот текст.

Табела 2.4. Стратегии за соочување со стрес

Индивидуални стратегии	Организациски стратегии
• Зголемување на самосвеста • Програми за вежби и фитнес • Самообука во областа на биофидбек, медитација, релаксација и стратегии за соочување • Обуки за менаџмент на време • Развивање на други социјални интереси и интереси на работа	• Подобрени механизми за селекција и обуки • Програми за советување на човечките ресурси • Подобрено комуницирање во организацијата • Стратегии за редизајнирање и збогатување на работата • Развивање на системи за тимска работа
Според David A. Buchanan, Andrzej A. Huczynski: Organizational behavior , Eighth edition, Pearson Education Limited, Harlow 2013,200	

Champoux¹⁹ нуди малку поразличен пристап кон стратегии за управување со стрес на работа, правејќи притоа разлика меѓу стратегии за намалување на стрес, стратегии за зголемување на отпорноста кон стрес и стратегии за соочување со ефектите од стрес на поединечно и организациско ниво.

Стратегиите за намалување на стрес се насочени кон намалување на изложеноста на поединецот кон стресори. Стратегиите за зголемување на отпорноста кон стрес се насочени кон изнаоѓање можности за поттикнување на поединецот, и покрај соочување со стресорите, да не чувствува негативни последици. Стратегиите за соочување со ефектите од стрес се насочени кон изнаоѓање начини за враќање на организмот во нормала по соочување со стрес. Додека на поединечно ниво стратегиите за намалување на стресот се сведуваат на планирано избегнување контакт со стресор/стресори, на организациско ниво оваа група стратегии опфаќа цела низа активности како што се програми за обука, политики на човечки ресурси, дизајнирање на работата и нејзино редизајнирање. На обете нивоа стратегиите за

¹⁹ Joseph Champoux: **Organizational behavior : integrating individuals, groups, and organizations**, Routledge, Oxon, 2011

зголемување на отпорноста кон стресот опфаќаат физички вежби, намалување односно контрола на телесната тежина и контрола на начинот на исхрана. Од друга страна, на двете нивоа стратегиите за соочување со ефектите подразбираат активности како што се аеробик, медитација и сл.²⁰

Заклучок

Стресот и управувањето со стрес се меѓу најраспространетите проблеми со кои се соочуваат вработените и менаџерите на современите деловни организации. Стресот, иако според својата природа е повеќе психолошка и медицинска појава, сепак, според практичните последици е и изразито организациска проблематика. Како што може да се забележи од трудот, постојат доста широки теоретски рамки во кои може да се анализира и истражува стресот на работното место, со што уште повеќе се усложнува неговото дефинирање и спречување. Имајќи ги предвид сите горенаведени аспекти, вреди да се истакне дека стресот треба да биде широко анализиран и во Република Македонија со цел де се утврди една поширока стратегија и рамка за соочување со него.

²⁰ Повеќе за ова, види Joseph Champoux: **Organizational behavior: integrating individuals, groups, and organizations**, Routledge, Oxon, 2011

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

Lofquist, R. Davis: **A Theory of Work Adjustment**, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1991, p. 27

Brikend Aziri. "Job Satisfaction: A Literature Review", **Management Research and Practice**, Vol 3, Issue 4, 2011, pp. 77-88

Brikend Aziri: **Menaxhimi i burimeve njerëzore: Satisfakcioni nga puna dhe motivimi i punëtorëve**, Tringa Design, Gostivar, 2009

Don Hellriegel, John W. Slocum, Jr.: **Organizational Behavior, Thirteenth Edition**, South-Western, Cengage Learning, 2011, 256

Fikreta Bahtijarevic-Shiber: **Management Ljudskih Potencijala**; Golden Marketing, Zagreb, 1999, 684

Filiz Bilge: "Examining the burnout of academics in relation to job satisfaction and other factors", **Social Behavior and Personality**, 2006, 34 (9), p. 1151-1160

Hans Selye: "Stress and the General Adaptation Syndrome", **British Medical Journal**, June 17, 1950

Joseph Champoux: **Organizational behavior : integrating individuals, groups, and organizations**, Routledge, Oxon, 2011

Keith Davis & John W. Nestrom: **Human Behavior at work-Organizational Behavior**, 7 edition, McGraw Hill, New York, 1985, p. 109

M. Jex., Thomas W. Britt.: **Organizational psychology: a scientist-practitioner approach**. 2nd ed., John Wiley & Sons, New Jersey, 2008, 202-203

Marylin M. Helms: **Encyclopedia of Management**, Fifth Edition, Thompson Gale Pub, Detroit. p. 700

P.E Spector; **Job satisfaction: Application, assessment, causes and consequences**, Thousand Oaks, Sage Publications, Inc, 1997, p. 2-6

R. Hoppock: **Job Satisfaction**, Harper and Brothers, New York, 1935, p. 47

Randy Hodson, Teresa A. Sullivan: **The Social Organization of Work**, Fourth Edition, Thomson Wadsworth, California, 2008, 63

Raymond A. Noe, John R. Hollenbeck, Barry Gerhart, Patrick M. Wright: **Human Resource Management, gaining a Competitive Advantage**, 3 Edition; McGraw-Hill/ Irwin, Boston, 2000, p. 363-364

Sabine Sonnentag, Michael Frese: "Stress in Organizations", Neal W. Schmitt, Scott Highhouse: **Handbook of psychology**, John Wiley & Sons, Inc., New Jersey, 2013, 561

Terry A. Beehr, Thomas M. Franz: "The Current Debate About the Meaning of Job Stress", **Journal of Organizational Behavior and Management**, Vol. 8, 1987, 5

Драги ГОРГИЕВ

НЕМУСЛИМАНИТЕ ВО ОСМАНЛИСКОТО ОПШТЕСТВО: ОСМАНЛИСКИТЕ ЕВРЕИ НА БАЛКАНОТ

Во обемната литература напишана за историјата на Евреите во Османлиската Империја за време на османлиската доминација е создадена претстава дека Евреите во овој период живеале речиси во идеални услови во османлиската држава и доживеале еден од своите најпросперитетни периоди. Тоа особено важи за периодот по прифаќањето од страна на османлиската држава на протераните Евреи од Иберискиот Полуостров кога и кај самите Евреи била создадена една извонредно позитивна перцепција за оваа држава. Секако, за тоа има силни аргументи започнувајќи уште со објавувањето на посебниот декрет на султанот Бајазит II во 1492 година за прифаќање на еврејските бегалци од Шпанија. Со овој декрет на бегалците им била гарантирана слобода за населување на османлиска територија и во исто време на локалните османлиски власти им било наредено да ги преземат сите мерки за да се олесни влезот и населувањето на иберските Евреи на териториите под нивна управа. Од друга страна, се предвидувале строги казни за сите оние службеници кои ќе ги злоупотребуваат новодојдените Евреи.¹

¹ S.J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, New York University Press, New York, 1991, 33.

Сепак, некои еврејски извори потврдуваат дека постоечките романиотски еврејски заедници на Балканот, исто како и другите немуслимански, почувствувале негативни последици од османлиското освојување што предизвикало силни антиосманлиски чувства. Тие чувства, пред сè, се поврзани со паѓањето на Константинопол под османлиска доминација (1453). Султанот Мехмед II речиси веднаш по освојувањето на градот испратил наредба за преселување во новата престолнина „не само христијани, туку исто така и муслимани и многу Евреи“.² Во годините што следувале меѓу 20 и 30 еврејски заедници од поголемите градови во Анадолија и Румелија насилно биле депортирани во Истанбул. На пример, само три години по освојувањето на Константинопол, највидните личности на еврејската Караитска заедница од Едрене веќе живееле во Истанбул.³ Постоењето на Охридската синагога во Истанбул уште од XV век е доказ дека еврејска заедница од Охрид целосно била депротитана во престолнината. Таа била особено активна во прифаќањето на беглаците од Шпанија и од Португалија.⁴ Дури и Солун, во кој Евреите живееле континуирано повеќе од илјада години, за еден краток период останал без еврејско население кое биле депортирано во Истанбул.⁵

Ваквата политика предизвикала негативни реакции на предосманлиските еврејски заедници. Тие реакции може да бидат лоцирани во извори напишани од припадници на овие заедници непосредно по падот на Константинопол. Во едно писмо од 1470 година во кое се опишува судбината на Евреите по освојувањето на градот се вели дека нивната судбина воопшто не се разликувала од таа на христијаните, дека многу од нив биле убиени, останатите биле заробени, а децата биле подложени на девширме.⁶ Некои писма го опишуваат носењето на заробените Евреи во Истанбул и полни се со антиосманлиски чувства. Пример за тоа е сведоштвото на еден еврејски доктор од Бер кој побегнал во Негропонт кога неговата заедница била депортирана во

² Франц Бабингер, *Мехмед Освајач и негово доба*, Нови Сад, 1968, 90.

³ Joseph R. Hacker, "Ottoman Policy Toward the Jews and Jewish Attitudes toward the Ottomans During the Fifteenth Century", во: *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (ed. Benjamin Braude-Bernard Lewis), New York 1982, t. I, 120.

⁴ Арон Асса, *Македонија и Еврејскиот народ*, Скопје, 1992, 27; Жени Лебл, *Плима и слом. Од историјата на Евреите во Вардарска Македонија*, Скопје, 2013, 27.

⁵ Марк Мазовер, *Солун град на духови. Христијани, муслимани и Евреи 1430–1950*, Скопје, 2008, 48.

⁶ Joseph R. Hacker, цит. труд,

Истанбул во 1455 година. Во ова сведоштво се опишува принудното преселување и патување на Евреите во освоениот град. Подоцна и овој доктор дошол во Истанбул и во својата проповед од 1468 година отворено ги изразил своите антиосманлиски чувства. Тоа се должи и на фактот што некои познати Евреи кои живееле во Константинопол настрадале во време на неговото освојување или биле одведени како робови.⁷ И покрај тоа што има и спротивни примери, како оној со-Евреите од Пелопонез,⁸ може да се претпостави дека антиосманлиските чувства биле присутни кај византиските еврејски заедници по османлиското освојување. Меѓутоа, еврејските пишувања од XVI век, пред сè трудот на Елија Капсали за положбата на Евреите во времето на Мехмед II, ја глорифицирале положбата на еврејската заедница во османлиската држава. Тој ги занемарил присилните депортации и на тој начин го отворил патот за идеализирање на османлискиот однос кон еврејската заедница. Приемот на сефардските Евреи и добивањето посебен автономен статус на еврејската заедница во рамките на османлиското општество само ги заокружиле причините за глорификацијата на османлиите во очите на Евреите.

Се смета дека бројот на Евреите што се населиле во Османлиската Империја по нивното протерување од Иберискиот Полуостров во 1492 и 1497 година, како и од Сицилија (1493), достигнал 80.000.⁹ Еден голем дел од нив се упатиле кон султанската држава меѓу другото и затоа што таа веќе била позната по својата толерантна конфесионална политика.¹⁰

Доаѓањето на овие Евреи значително го зголемил бројот на веќе постоечките еврејски заедници во Османлиската Империја, кои главно биле концентрирани во Истанбул по нивното присилно депортирање од Анадолија и Румелија. Најзначајните пристанишни и трговски центри, како што биле Солун и Измир, како и некои кон-

⁷ Исто.

⁸ Според пишувањето во еден еврејски научник од Мистра на Пелопонез по неговото освојување во 1460 г. со закон било забрането да се вознемируваат припадниците на еврејската заедница во Мистра (пак таму, 121).

⁹ Николай Тодоров, *Еврејски извори за општествено-икономическото развие на Балканскиот земјојез през XVII век*, т. II, София, 1960, 6, фуснота 5.

¹⁰ Познато е дека Исак Церфати, лидер на Евреите Ашкенази, кој живеел во османлиската држава, околу 1454 г. испратил писмо до западноевропските Евреи да се населат во османлиската држава поради нејзината толерантна верска политика (Арон Асса, цит. труд, 40).

тинентални градови, како што биле Багдад и Алепо, станале новите еврејски центри.

Овој бран еврејски бегалци го заплиснал и Балканот. Преку главните јадрански и егејски пристаништа: Солун, Дубровник, Сплит, Драч, Валона еден дел од сефардските Евреи се населил во внатрешноста на Балканскиот Полуостров, создавајќи еврејски заедници во балканските градови во кои претходно или воопшто немало еврејска традиција или имало мали еврејски заедници, како што биле: Сараево, Бања Лука, Белград, Скопје, Битола, Валона, Берат, Серес, Јанина, Софија, Татар Пазарџик, Плевен, Едрене, Кавала и др.

Во некои градови процентот на еврејското население во однос на другите заедници достигнал многу високи бројки. Во 1520 година, на пример, еврејската колонија сместена во албанскиот град Валона според бројот на куќите сочинувала 39 % од вкупното население во градот. Според тој процент Валона ги оставила зад себе другите важни центри на Османлиската Империја во тоа време населени со Евреи, како што биле, на пример, престолнината Истанбул, потоа Битола, Скопје, Тирхала, Серез, Едрене, Бурса итн., и била веднаш зад главниот центар на Евреите на Балканот – Солун.¹¹

Секако, еврејските доселеници не ја нарушиле демографската рамнотежа на Балканот, но во голема мера му дале нов импулс на балканскиот урбан живот. Тие ја носеле со себе нивната традиционална култура, но, исто така, и културата на Европа и економските и трговски вештини стекнати на европските пазари. Кога се доселиле, тие биле перципирани како луѓе од Западот, кои имале длабоки и нераскинливи врски со Европа, кои знаеле европски јазици, донеле со себе знаење и нови технологии во најразлични области, вклучувајќи ги и најсовремените методи од тоа време во областа на медицината, печатењето, војувањето. Искуството на европските Евреи за балканските османлиски градови чија урбанизација била на пониско ниво особено дошло до израз во Солун каде што само по две децении од нивното доселување, тој бил претворен во еден активен трговски и културен центар во кој постоела и еврејска печатница која им служела на растечката еврејска популација и влијание во градот. До средината на XVI век неговата популација пораснала на 30.000 жители, а бројот на

¹¹ Ферит Дука, *Османлискии векови во албанскиот простор: (испитувања и документи)* [превод од албански јазик Далибор Сандев; редакција Драги Ѓоргиев], Скопје, 2016, 92.

Евреите постојано изнесувал повеќе од половината од вкупното градско население. Се смета дека во него непосредно по 1492 година се доселиле околу 20.000 сефардски Евреи поради што тој од страна на Евреите бил наречен „град-мајка на Израел“. Градот носел највисока добивка по глава на жител од даноци на Балканот и најголема добивка од која било градска населба во европскиот дел на османлиската држава.¹² Многу патописци запишувале дека во Солун луѓето работеле само четири дена во неделата, додека во останатите три одморале во согласност со трите дена за одмор на главните религии во градот: петок за муслиманите, сабота за Евреите, недела за христијаните.

Локалните еврејски заедници биле нарекувани „семаати“ или „тајфи“ од страна на османлиската администрација и во пописните книги биле регистрирани како: *semaat-i Yahudiyān*; *tayfe-i Yahudiyān*; *Yahudi tayfesi*, *Yahudi cemaati*.

Евреите живееле во посебни маали (*mahalle*), кои најчесто биле структурирани околу синагогите. Еве како извори од еврејска провениенција од XVI век го опишуваат просторот на скопското еврејско маало:

„Од многу години Евреите во тој град (Скопје) бевме собрани на едно место направено како крепост сред градот, опкружено со сидови, со добро затворени со мандало порти, за да се запази еврејскиот народ во слава и чест...“, а внатре „има еден голем двор околу кој се куќите со долен и горен кат така што секоја куќа има долен и горен кат со тераса и чардак прилепени до куќата и одделени од неа со вестибул... сите мали дворови (од куќите) излегуваат во големиот двор којшто е заеднички за сите и каде што има бунар и камено корито за да перат жените“.¹³

Главната организациска структура на Евреите биле конгрегациите (општините) наречени *kehillot* предводени од рабини, кои, пак, ја претставувале својата заедница пред османлиската власт. Во рамките на општината функционираше општински совет кој бил составен од неколку угледни граѓани. Советот, заедно со рабинот и писарот (секретарот) ја претставувале духовната, управната и судската власт во секоја конгрегација во чии рамки се одвивала целокупната верска и општествена дејност на Евреите. Во градовите во кои имало поголем

¹² Александар Стојановски, Градовите во Македонија од крајот на XIV до XVII век, Скопје, 1981, 69; Марк Мазовер, цит. труд, 64.

¹³ Николай Тодоров, цит. труд, том I, 269.

број Евреи имало и повеќе конгрегации. Веќе во 1530 година во Солун биле запишани 21 конгрегација, кои биле наречени според нивното место на потекло: Шпанија, Сицилија, Магреб, Лисабон, Талјан, Ез-хаим, Каталан, Арагон, Стара Сицилија, Стар Каталан, Алман, Авора Португал, Сарагоса, Корфос и др. Нивниот број во 1568/69 година пораснал на 26.¹⁴ Исто така, и во Едрене биле формирани 15 еврејски општини од кои повеќето биле наречени според места во Шпанија, Португалија и Италија, како што се: Каталан, Апулија, Толедо, Лисабон. Во Битола околу 1570 година имало 285 еврејски семејства кои биле поделени во две општини поврзани со синагогите Арагон и Португезис.¹⁵ Дури и во Скопје каде што во 1568 година имало 53 еврејски семејства Евреите неформално биле поделени во две заедници, од кои едните биле обединети околу синагогата Бет Арон, а другата околу синагогата Бет Јаков и меѓу нив постоело ривалство.¹⁶

Овие примери покажуваат дека Евреите во османлиската држава живееле прилично децентрализирано. Авторитетот на рабинот во Истанбул, кој можеби бил важен пред доаѓањето на Сефардите кога Евреите биле населени во престолнината, воопшто не се чувствувал во еврејските општини во другите градови. Во нив се почитувал авторитетот на локалните рабини.¹⁷ Тоа особено се чувствувало во односите меѓу конгрегациите на Истанбул и на Солун, откако Евреите во Солун станале најбројна еврејска заедница во Империјата. „Не постои град под доминација на друг град“ тврдел еден солунски рабин во XVI век.¹⁸

Не само што солунските Сефарди не се покорувале на истанбулскиот рабин, туку, исто така, својата ароганција тие ја покажувале и кон своите сонародници Романиоти и Ашкенази, кои на овие простори живееле уште од антиката. Бројноста и развиеното чувство за културна надмоќ на шпанските Евреи набрзо ги направило Романиотите во Солун подредено малцинство. Единствено Романиотите во Истанбул

¹⁴ Александар Стојановски, цит. труд, 43-44.

¹⁵ Еврејски извори за општествено-икономическото развитие на Балканските земи през XVI век, т. I, подбрал, превел и коментирал Ашар Хананел и Ели Ешкенази, Софија, 1958, 507.

¹⁶ Жени Лебл, цит. труд, 162.

¹⁷ Mark A. Epstein, "The Leadership of the Ottoman Jews in the Fifteenth Century", во: *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (ed. Benjamin Braude-Bernard Lewis), New York 1982, t. I, 103-105; Joseph R. Hacker, цит. труд, 119-122.

¹⁸ Марк Мазовер, цит. труд, 58.

кои биле побројни успеавале да ѝ се спротивстават на сефардската ароганција. На тој начин доколку и постоела некаква идеја за централизирана еврејска власт во Истанбул од каде што ќе се раководи со Евреите во целата Империја, таа пропаднала многу рано. Од друга страна, ниту османлиите инсистирале за некаква централизирана еврејска хиерархија. Ним им било важно тоа што биле редовно плаќани даноците и што бил почитуван редот и мирот. Тоа го покажува и фактот што позицијата на главниот рабин (*haham başı*) формално била призната дури во првата половина XIX век (1835) кога и еврејскиот милет бил официјално признат. Евреите повеќе биле препознавани како заедница од страна на другите нееврејски заедници, и тоа врз основа на нивната облека и изглед, отколку што тие навистина биле хомогенизирани и централизирани. Сефардите, Ашкеназите и Романиотите се разликувале во применувањето на религиозниот ритуал во синагогите, потоа според погребните ритуали, колењето на добитокот и сл. Она што ги поврзувало било заедничката еврејска религија во духовниот живот и трговијата и занаетчиството во световниот живот.

Новите доселеници, како и Евреите кои во предосманлискиот период живееле на овие простори, станале поданици на османлиската држава. Тие, исто така, станале и дел од една теократска држава, во која законите и нормите биле одредувани од страна на една централизирана исламска власт која правно била втемелена врз одредбите на исламското верско право – шеријатот.

Општествениот и политичкиот статус на Евреите како немуслимански поданици во османлиската исламска држава бил заснован на законски одредби, чии традиции имале корени во раните исламски држави. Како што е познато, кога една земја паѓала под доминација на исламска држава, нејзините граѓани-немуслимани можеле да ја напуштат земјата или можеле да направат спогодба со исламската држава и да продолжат да живеат на истиот простор. Оваа спогодба помеѓу исламската држава и нејзините граѓани-немуслимани била нарекувана *зиммеџ* (*zimmet*), а граѓаните-немуслимани *зимиџ* (*zimmi*). Со спогодбата зимиите се обврзувале да ги почитуваат одредбите на исламското право и да не бидат земани во војска, а како надомест за тоа да плаќаат посебен данок наречен *џизие*. Исламската држава, пак, се обврзувала да го штити животот и имотот на зимиите и да дозволи слобода на верата. Тоа го потврдува и познатата Мединска спогодба што ја направил пратеникот Мухамед со Евреите во Медина, по

неговото бегство од Мека во 622 година. Тогаш на Евреите им била призната слобода на верата и на мислата и во оваа спогодба може да се препозне исполнувањето на куранските одредби од страна на пратеникот Мухамед, посебно ајетот 256 од сурата Бакара и ајетот 99 од сурата Јунус.¹⁹

Слободата што им се признавала на немуслиманите не била ограничена само на верата и извршувањето на верските должности, туку подразбирала и давање права немуслиманите слободно да ги практикуваат своите обичаи, јазикот и правните прописи при венчавањето и разведувањето, при распределбата на наследството, како и во сите други видови правни постапки во рамките на нивната заедница. Кога омајадскиот халиф Омер б. Абдулазиз (717–720) поставил прашање дали треба државата да интервенира околу прашањата на браковите меѓу зимиите кои според исламското право се сметаат за неважечки, славниот исламски теолог Хасан ел-Басри (642–728) одговорил: „Тие ни плаќаат џизие за да можат да живеат според својата вера“, и на овој начин потврдил дека државата не треба да се меша во тоа прашање.²⁰ На тој начин исламското право на немуслиманите им ја признавало слободата својот правен живот да го уредат според своите верски и правни принципи и според својата традиција, со други зборови – им се признавала извесна правна самостојност.

Како припадници на категоријата зими, политичкиот и општествен статус на Евреите на Балканот бил одреден од истите правила врз кои се темелел и статусот на Евреите во целата Империја. Како народ со книга (*ehl-i kitab*), односно народ кој имал божја објава, Евреите уживале културна и ограничена правна автономија. Но, како немуслиманите кои живееле во исламска држава, тие биле граѓани од втор ред и биле подложени на неколку ограничувања и забрани кои важеле за сите немуслиманите, и тоа:

- забрана за носење оружје;
- забрана за јавање коњи;
- забрана за изградба на нови верски храмови или поправка на старите;
- забрана на јавни верски процесии;
- забрана за прозилитизам;

¹⁹ Куран, превел Хасан Џило, Скопје, 2011, 39, 207.

²⁰ Antoine Fattal, *Le Statut Legal des Non-Musulmans en Pays d'Islam*, Beirut 1958, 128.

- барање да носат различна облека;
- забрана за градење куќи повисоки од оние на муслиманите.

Се разбира, таква било идеалната поставеност на законите. Во практика овие одредби никогаш не биле спроведувани насекаде еднакво принципиелно и строго, особено надвор од главниот град. На пример, во поглед на одредени ситуации и обичаи, Евреите започнале да адаптираат одредени османлиски обичаи и навики и да ги приспособуваат на нивните потреби. Тие започнале да носат долги бради, турбани, мантии и наметки и да користат бои во облеката кои не им биле дозволени. Поради тоа, понекогаш морала да интервенира и државата. Во една наредба од централната власт упатена до беговите на санџаците Скопје, Вучитрн и Призрен се вели дека муслиманите од подрачјата на наведените бегови се жалеле дека поради тоа што Евреите од овие краишта „...секогаш носеле скарлетна чоја и кафтани од ибрашим, муслиманските алишта многу поскапеле. Поради тоа останатите луѓе не се во состојба да ги купуваат и да ги носат. Притоа, Евреите по надворешниот вид не се разликуваат од муслиманите. Во врска со тоа сум наредил отсега Евреите да не носат алишта од ибрашим и скарлетна чоја и алишта што прилегаат на муслиманите“.²¹

Иако на Евреите им било наредено да не ги реновираат своите верски храмови, таквите одредби биле ретко спроведувани. Скопската синагога Бет Арон, која прв пат била подигната во предосманлискиот период (1366), во првата половина на XVII век два пати била обновувана: 1628 и повторно во 1637 година.²²

Со текот на времето, и покрај строгите забрани и прописи, разликувањето на припадноста на поданиците според нивната облека станувало сè поневозможно, особено кај побогатите Евреи и христијани, кои започнале да се облекуваат како своите муслимански сограѓани. На тој начин Евреите потврдувале дека, всушност, постепено се претворале во османлии и тие биле сметани за полојални отколку христијаните, бидејќи немале поддршка од ниту еден непријател на Османлиската Империја.

Исламизацијата била присутна меѓу балканските Евреи, како што била присутна и кај христијаните. Најчесто исламот бил прифаќан поради финансиски и економски привилегии. Но, влијанието

²¹ Душанка Шопова, *Македонија во XVI и XVII век. Од Цариградскиот архив*, Скопје, 1955, 50.

²² Жени Лебл, цит. труд, 35.

на еден самопрогласен месија создал меѓу балканските Евреи една посебна секта. По неуспешниот обид во XVII век на т.н. месија Сабатај Цви да го симне султанот од власт и да го донесе „денот на спасението“, тој бил затворен и набрзо го прифатил исламот. Неговото огромно влијание предизвикало стотици Евреи да го следат во новата вера и на тој начин да биде создадена нова верска заедница која од страна на османлиите погрдно била наречена *Dönme* – „превртени палта“. Овие нови муслимани кои самите си се нарекувале *Mamîn* – Верни и зборуваале јудео-шпански јазик ја создале една од најнеобичните групи во Солун, кои го задржале своето влијание во градот сè до крајот на османлиската доминација. Еден голем дел од нив во 1923 година за време на размената на населението меѓу Грција и Турција биле испратени во Истанбул и тоа како познати бизнисмени, новинари, индустријалци.²³

Трговијата била и останала и понатаму најпривлечна економска дејност за Евреите на Балканскиот Полуостров. Наспроти локалните трговци, еврејските трговци набргу станале силен фактор во балканската и трансбалканската, посебно јадранска трговија. Тие се занимавале со трговија на територијата на целата Османлиска Империја, започнувајќи од Анадолија, Египет, преку Балканот до реонот на Влахија и Молдавија, уживајќи најразлични привилегии. На бугарска територија, на пример, во XVI век еден од најважните трговски градови станал Татар Пазарџик. Во него по војната со Венеција (1571–1573) се населиле еврејски трговци од Солун. Тие создале добри односи со трговците од Софија и некои од нив се доселиле во овој град. Скопските трговци купувале облеки во Солун и ги продавале во Софија и во Татар Пазарџик. Во 1593 година Синан-паша го основал панаѓурот во Узунцево, на кој доаѓале Евреи од Западна Европа и европска Турција.

Надворешната трговија во која биле вклучени балканските Евреи, главно, била водена преку Јадранско Море со Италија, првенствено со Венеција, Анкона, Фиренца, Пескара. Тие, исто така, активно учествувале во трговијата со Истанбул, Измир, Дубровник, а по копно со Австрија, па дури и со Полска и Русија. Во XVI век балканските еврејски трговци се натпреварувале во бродската трговија на Црно Море и Дунав.

²³ Марк Мазовер, цит. труд, 75.

Во XIX век по прогласувањето на Ѓулханскиот хатишериф од 1839 и Хатихумајунот од 1856 година и давањето еднакви права на сите османлиски поданици, еден дел од Евреите започнале бргу да се збогатуваат занимавајќи се со трговија. Семејството Алатини од Солун станало синоним за екстремно богатство. Тие започнале да стануваат и крупни земјопоседници (сопственици на чифлици), кои поседувале цели села со нивната земја.²⁴ Кога во 1858 година султанот Абдулмецид дошол во Солун, во градот веќе имало такви богати Евреи кои ги дале своите домови за резиденција на султанската придружба. Министерот на морнарицата Мехмед Али-паша отседнал во домот на семејството Алатини, а министерот на војската престојувал во домот на Соломон Фернандез. По извојуваната победа на 28 април 1909 година на младотурците, симнатиот султан Абдулхамид II го депортирале во Солун и, се разбира, за негова резиденција била избрана една од вилите на семејството Алатини.

Но, токму ваквите потенцирања на богатствата на еден многу мал процент од еврејското балканско население го создал митот за „богатите Евреи“ во перцепцијата на останатите заедници. Секако, може да се каже дека меѓу Евреите имало екстремно богати трговци и бизнисмени. Но, најголем дел од нив биле сиромашни и на работ од егзистенцијата, обезбедувајќи опстанок на своите семејства како: амали на пазарите и пристаништата, улични продавачи, ситни занаетчији, кројачи, питачи, работници во првите мануфактурни работилници. Уште во XVI век Сефардите од Солун биле ексклузивни кројачи за јаничарскиот корпус, поради што и им било забрането да го напуштаат градот.

За тоа каква навистина била материјалната положба на најголем дел од еврејското население во некои од градовите на Балканот извесна претстава може да дадат османлиските пописи од XIX век. Во 1844/45 година е направен попис на населението во османлиската држава, при што се регистрирани професијата, имотите, приходите и даноците на сите османлиски поданици. Овие пописи покажуваат дека еврејските поданици биле меѓу најсиромашните во балканските градови. На пример, вкупниот приход на еврејската заедница во Штип, која броела 43 домаќинства, изнесувал 9.475 гроша²⁵ што било

²⁴ Никола Минов, *Влашкото ѝрашање и романската ѝројаѓанда во Македонија (1860–1903)*, Скопје, 2013, 365.

²⁵ Basbakanlik Osmanli Arsivi, Maliye Varidat Temettuat Defteri, no. 11445, 576-579.

приближно исто со приходот на само едно богато муслиманско домаќинство од Скопје, а половина од тој приход годишно го добивале побогатите христијански семејства во селата во околината на Скопје.

Сиромаштија на Евреите ја потврдуваат и пописите на населението во Солун. Како пример ќе ги наведеме првите девет запишани лица во солунското маало Баро. Од нив еден е рабин, со годишен приход од само 100 гроша, двајца се ситни трговци со риба со годишен приход од 200 гроша, еден е амал со 150 гроша годишен и еден ситен трговец со стакло чиј приход изнесувал 150 гроша. За нив е запишано дека освен куќата во која живеат ништо друго не поседуваат и сите се оданочени со најниска категорија за данокот цизие. За останатие четири лица е запишано дека не поседуваат никаков имот, немаат никаков приход и дека живеат од помошта на другите. Тројца од нив немаат никаков документ за данокот цизие, а за едниот е запишано дека е „просјак“.²⁶

Истото тоа важи и за заедниците во Битола, Серес, Бер, каде што многу ретко може да се сретнат Евреи чиј годишен приход изнесувал повеќе од 500 гроша, колку што изнесувал просекот на приходите на едно градско семејство. Занаетите со кои тие се занимавале најчесто биле со многу ниски приходи, како што биле: ситничарскиот (купо-продажба на ситни предмети), касапскиот, острачкиот, грнчарскиот или биле измеќари или амали или воопшто немале професија. Во скопскиот случај сиромашната структура на еврејската заедница ја потврдува и соодносот на даночните категории за данокот цизие. Од вкупно запишаните полнолетни 90 Евреи кои во 1848/49 година го плаќале данокот цизие, дури 72 биле со најниска категорија, 15 со средна и само тројца со највисока категорија.²⁷ Исто така, процентот на Евреи кои поседувале ниви или лозје во околината на градовите бил многу мал.²⁸ Според британскиот заменик-конзул во Битола, Фредерик Кортаци, во 1870 година во огромниот Битолски пашалак само од 3 до 5 % од земјопоседните биле Евреи, додека 80 % биле муслимани, а 17 % христијани.²⁹

²⁶ Basbakanlik Osmanli Arsivi, Maliye Varidat Temettuat Defteri, no. 11466, 2.

²⁷ Висината на данокот цизие што го плаќале различните категории изгледал вака: најниска категорија – 15 гроша; средна категорија – 30 гроша; највисока категорија – 60 гроша.

²⁸ За материјалната состојба и за професиите на Евреите во Скопје, Битола и Штип во XIX в., види: *Македонските Евреи во османлиските џоџисии од XVI и од XIX век*, вовед, превод и коментари Драги Ѓоргиев, Скопје, 2014.

²⁹ DARM, PRO FO 195/952, микрофилм 7, снимка 410-415.

И покрај импресивното богатство на малобројните трговци и бизнисмени, најголемиот дел од еврејската популација живеела во крајна сиромаштија во своите пренаселени и нечисти квартави.

Статусот што го имале Евреите како зимии, односно заштитени граѓани во османлиската држава не го попречувало присуството на антисемитизам во градските средини. Слабењето на Империјата по XVIII век предизвикало и зголемување на тензиите меѓу различните верски заедници, како и построго спроведување на законските одредби од страна на државата кон немуслиманите.

Но, додека Османлиската Империја успеала да го зачува својот имиџ на релативно толерантна држава, антисемитизмот присутен особено кај христијанските османлиски поданици бил факт со кој Евреите често се среќавале и кој можеби бил поголем проблем за нив. Нетрпеливоста меѓу Евреите и христијаните била постојано присутна и секогаш подгревана од официјалните институции, како што била црквата. Антиеврејските чувства излегувале на површина за време на верските празници, а посебно за време на Велигден кога се славела смртта и воскреснувањето на Исус. Во 1846 година некој етнограф запишал: „Христијанска популација обично не пропушта ниедна шанса за да ги навредува своите еврејски сограѓани кои како по правило понизно се подложуваат на ваквиот понижувачки третман, освен во Солун каде што нивната супериорност по број им дава поголема сигурност“.³⁰

Кога во 1896 година еден од најобразованите и најважни членови на Македонската револуционерна организација Ѓорче Петров го опишува Скопје, дури не сака ниту да пишува за скопското Еврејско Маало: „Во (...) горниот дел на Вардар, од Камениот мост нагоре се наоѓа Еврејското Маало. Не сметам дека е потребно да го опишувам тоа маало, зашто самото име е доволна карактеристика за неговите мизерни улици (...) со сите мрснотии и гнасотии, својствени на еврејски квартави“.³¹

Во 1839 година во печатницата на архимандритот Тодосиј Синаитски во Солун била отпечатена книгата „Еврејска служба и сите нивни злодела“ од монахот Неофит, кој порано бил еврејски рабин, а по покрстувањето станал христијански учител. Книгата била напишана на црковнословенски јазик со цел, според зборовите на авторот, да

³⁰ Марк Мазовер, цит. труд, 146.

³¹ Ѓорче Петров, Материјали по изучувањето на Македонија, София, 1896, 187.

биде разбирлива за „неукиот народ“. Впечатливо е тоа што на крајот од книгата се запишани имињата на близу триста лица од неколку македонски градови: Скопје, Велес, Прилеп, Штип, Тетово, Кратово, Кавадарци, Крушево, Неготино, потоа Врање во Србија, како и од десетина села кои парично го помогнале печатењето на книгата. Уште повпечатливо е тоа што најголем дел од нив биле свештеници, како и влијателни и богати градски лица, односно ја претставувале духовната и граѓанската елита во тие градови. Овој огромен број помагачи и нивната социјална и професионална структура покажува дека црквата настојувала да ги одржи и дури да ги популаризира антиеврејските чувства негувани од страна на христијаните.

Но, мора да се истакне дека ниту Евреите не останувале должни да ја искажат својата нетрпеливост кон христијаните. Тоа посебно се забележувало во Солун каде што Евреите, потпирајќи се на своето сè поголемо влијание и моќ, исто така, знаеле да ги навредуваат и исмејуваат христијаните, посебно за време на нивните верски празници. Околу 1700 година постојат судски случаи во кои христијаните околу Свети Минас во Солун се жалеле до османлиските власти дека Евреите фрлаат ѓубре во црковниот двор и од околните прозорци ги исмејуваат за време на празничните богослужби.³²

Генерално, може да каже дека во Османлиската Империја постоел низок степен на антисемитизам, кој во различни периоди и по повод различни настани можел да биде и повидлив и посилно демонстриран од страна на државата. Исто така, и во нетрпеливоста меѓу различните немуслимански заедници на Балканот, кои биле еднакво дискриминирани од страна на државата, може да се препознае константно присуство на антисемитизам, кој, сепак, не прераснал во нешто повеќе од нетрпеливост.

³² Марк Мазовер, цит. труд, 51.

Ана СОКОЛОВСКА, Љуйчо КОЦАРЕВ

ПРЕДИЗВИЦИ НА ИНТЕРНЕТОТ И НА ИНФОРМАТИЧКИТЕ ТЕХНОЛОГИИ: ПРАВЕДНОСТ, ОДГОВОРНОСТ, ПРИВАТНОСТ

Интернетот, вебот, зголемената присутност на информатички технологии (ИТ), порастот на комплексноста на овие технологии и новите можности што тие ги нудат покренала редица нови прашања: Дали компјутерските програми кои носат одлуки се праведни? Кој е одговорен за информациите објавени на интернет? Дали информациите се безбедни и заштитени? Дали е нарушена приватноста? Кој е одговорен кога податоците се изгубени или кога тие содржат грешки? До кој степен и колку време луѓето што ги развиваат ИТ-технологиите се одговорни за несаканите последици на своите производи? Како што компјутерските технологии стануваат сè повеќе комплексни и се однесуваат сè повеќе автономно, дали може или треба луѓето сè уште да се сметаат за одговорни за однесувањето на овие технологии?

Одговорите на овие прашања и предизвици се наоѓаат во соработката на две дисциплини, на правото и компјутерските науки, кои иако на прв поглед изгледаат сосем различни, се поврзани и имаат безброј допирни точки што допрва ќе ги откриваме. Напредокот во развојот на компјутерските технологии и вештачката интелигенција оди надвор од постојната законска рамка, па неопходно е да се изградат нови правни системи/модели кои ќе се фокусираат, меѓу другото, на праведноста, одговорноста и приватноста на ком-

пјутерските програми кои сè повеќе сами донесуваат одлуки. Од друга страна, современите концепти на праведност, одговорност и приватност развиени во компјутерските науки нудат нови и неочекувани решенија кои можеби треба да бидат применети и во правните науки.

1. Предизвици

Брзиот развој на интернетот, вебот, и ИТ-технологиите, посебно оние во кои се вградени елементи на учење, приспособување, и одлучување (вештачка интелигенција), го смени животот на луѓето. Иронично е дека вебот, иако е заслужен за огромниот развој на науката, тој како технолошка платформа бил развиен специјално за размена на научни податоци во ЦЕРН.¹ Уште помалку е познат фактот дека развојот на интернетот и на вебот бил предвиден уште пред нивното зачнување. Идејата дека знаењето преточено во книги, записи, научна литература и други форми на негово чување може да доживее технолошка револуција и да се појави во нова форма (нешто слично на денешниот веб) му се припишува на Vannevar Bush и неговата влијателна статија објавена уште во 1945 година со наслов *"As We May Think"*.² Според Bush, чувањето информации во книги, библиотеки, во компјутерска меморија е линеарно – тоа се состои од колекција на единици сортирани секвенцијално. Нашето свесно искуство на мислење, од друга страна, покажува нешто што би можеле да го именуваме како асоцијативна меморија – еден вид семантичка мрежа. Bush замислил хипотетички прототип на информационален систем кој се однесува како овој тип меморија, наречен мемекс, кој функционира слично на вебот и се состои од дигитализирана верзија на целокупното човеково знаење поврзано со асоцијативни линкови, овозможувајќи комерцијални примени и активности за поврзување на знаењата. На таков начин, оваа статија не само што го предвиди појавувањето на вебот, туку, исто така, и многу метафори кои денес се користат за да го опишат вебот: „Веб како универзална енциклопедија“; „Веб како циновски социјално-економски систем“; „Веб како глобален мозок“.

¹ Tim Berners-Lee (with Mark Fischetti), *Weaving the Web: The Original Design and Ultimate Destiny of the World Wide Web*, Harper San Francisco, 2000

² Vannevar Bush, *Bush, "As We May Think"*. The Atlantic, July 1945

Современите компјутерски програми и алгоритми се способни да учат, да се приспособуваат и да одлучуваат, а со тоа постојано да се унапредуваат – својства со кои се карактеризираат интелигентните агенти: во научното поле вештачка интелигенција, интелигентен агент е уред кој ја препознава својата околина и презема активности со кои се зголемуваат неговите шанси за успех во остварувањето на некоја цел.³ Некои филозофи на вештачката интелигенција застапуваат дијаметрално спротивставени ставови: вештачката интелигенција не е можна,⁴ не е морална,⁵ до ставот дека, по постигнувањето на сингуларитет, вештачката интелигенција ќе биде многу помоќна од човечката интелигенција.⁶ Оставајќи ја оваа дискусија за друг труд, сега само ќе потенцираме дека, во периодот од март 2016 година до март 2017 година, компјутерска програма направена од Google победи во 60 натпревари еднопобудно против најдобрите Go-играчи во светот. Притоа, програмата не само што размислува десетици чекори напред, донесува одлуки, користи стратегии со вклучени ризици и работи со нецелосни информации туку постојано внесува иновации. Машинското учење е наука која овозможува машините да дејствуваат интелигентно, без да бидат експлицитно програмирани за тоа.⁷ Програмите може да препознаат ракопис речиси исто толку добро како и луѓето, па дури и да завршат некои задачи подобро од нив. Тие се во состојба да ја опишат содржината на фотографиите и видеоклиповите. Денес 70 % од сите финансиски трансакции се изведуваат од страна на програми. Содржините на вестите делумно се автоматски генерирани. Сето ова може да има радикални економски последици: според некои предвидувања,⁸ во наредните од 10 до 20 години, околу половина од денешните работни места ќе бидат загрозени од програмите, а 40 % од денешните топ 500 компании ќе исчезнат за една деценија.

³ Russell, Stuart J.; Norvig, Peter (2009). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (3rd ed.). Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall.

⁴ Dreyfus, Hubert (1972). *What Computers Can't Do*. New York: MIT Press.

⁵ Weizenbaum, Joseph (1976). *Computer Power and Human Reason*. San Francisco: W.H. Freeman & Company.

⁶ Kurzweil, Ray (2005). *The Singularity is Near*. New York: Viking Books.

⁷ Lecun Y, Bengio Y, Hinton G. Deep learning. *Nature*. 2015;521(1): 436-444.

⁸ Helbing, D., Frey, B.S., Gigerenzer, G., Hafen, E., Hagner, M., Hofstetter, Y., van den Hoven, J. and Zicari, R.V., 2017. Will Democracy Survive Big Data and Artificial Intelligence? *Scientific American*, February 2017

Меѓутоа, интернетот, вебот и ИТ-технологиите имаат големи недостатоци и ние, како цивилизација, се соочуваме со огромни предизвици во соочувањето со тие недостатоци. Не негирајќи ги сите придобивки што ги носат со себе интернетот и новите ИКТ-технологии, во овој труд ќе се задржиме и ќе ги анализираме нивните недостатоци поврзани со сè поголемиот проток на информации како резултат на користењето на новите техничко-технолошки достигнувања во светот на глобализациско ниво. Двајца писатели, Орвел и Хаксли, првиот во книгата со наслов *1984* објавена во 1949 година, а вториот во новелата со наслов *Храбриот нов свет* објавена во 1932 година, визионерски предвидуваат во што може да се претвори нашата цивилизација. Орвел стравува од **заробена цивилизација** во која информациите ќе бидат манипулирани, додека Хаксли се плаши од **тйривијална цивилизација** во која луѓето ќе бидат преплавени со непотребни информации. Двете (не толку различни) сценарија се можни денес со интернетот и современите ИТ-технологии.

Кои се почетоците на заробената цивилизација?

Манипулирањето на информациите на интернет почна во платформите за пребарување преку нудење персонализирани предлози за услуги и производи, базирани на лични податоци собрани на интернет: од претходните пребарувања, online-купувања, мобилни однесувања и социјални интеракции. Денес алгоритмите знаат многу добро што правиме, што мислиме и како се чувствуваме, можеби дури и подобро од нашите пријатели и семејството, па дури и од самите себе. Затоа, донесените одлуки со помош на понудените препораки не се наши сопствени одлуки. Колку повеќе се знае за нас, толку е помала веројатноста дека нашите избори се слободни, а не однапред одредени од страна на програмите. Технологиите за селектирање вградени во различни интернет-платформи ја ограничуваат слободата на избор: кога тие би биле совршени, ние, во суштина, би биле дигитални робови, бидејќи ќе извршуваме одлуки кои, всушност, се направени порано од страна на други.

Платформите за пребарување (и другите интернет-платформи и социјални мрежи) можат да манипулираат со информациите.⁹ Технологиите за манипулација сè повеќе се користат и во политиката.

⁹ Epstein, R., & Robertson, R. E. (2015). The search engine manipulation effect (SEME) and its possible impact on the outcomes of elections. Proceedings of the National Academy of Sciences, 112(33), E4512-E4521.

Под етикетата „поттурнување“, владите се обидуваат да управуваат со граѓаните за поздраво и за повеќе еколошки прифатливо однесување со помош на поттурнување¹⁰ – модерна форма на патернализам¹¹. Владите не се заинтересирани само за она што го правиме, туку сакаат да се сигурни дека ние го правиме она што тие сметаат дека е правилно. Уште повеќе, владите, за време на изборите, би можеле да ги поттурнат неопределените за да ја добијат нивната поддршка – манипулација што тешко може да се открие. Затоа, оној што ги контролира овие технологии може да победи на изборите – со поттурнување на самите себе. Овој проблем се влошува со фактот дека, во многу земји, само една платформа за пребарување или само една социјална мрежа (платформа) има доминантен удел на пазарот.

Во овој труд, што претставува прв во серија ракописи, ќе се обидеме да дадеме одговор на некои од предизвиците за кои зборувавме погоре, притоа осврнувајќи се на категориите праведност, одговорност и приватност.

Во последните неколку години сме сведоци на сè почесто користење на термините праведност (fairness) и одговорност (accountability) во алгоритамските процеси на одлучување. Погенерално зборувајќи, предложените решенија и заклучоци треба да бидат само основа – вовед во социјалните и етичките предизвици на ИТ. Како да се промовира и спроведе етичкото однесување на луѓето и интелигентните системи – системи што учат, се приспособуваат и донесуваат одлуки? Во продолжение, нудиме можни решенија за тоа како да се вклучи „етиката на компјутерските науки и вештачката интелигенција“ во автоматизирани системи со цел тие да бидат поправедни и поодговорни.

2. Праведност, одговорност и приватност во компјутерските науки

Машинското учење овозможува програмите да дејствуваат интелигентно, без експлицитно да бидат програмирани да го прават тоа.

¹⁰ Fischer, Mira, and Sebastian Lotz. Is Soft Paternalism Ethically Legitimate?-The Relevance of Psychological Processes for the Assessment of Nudge-Based Policies. No. 05-02. Cologne Graduate School in Management, Economics and Social Sciences, 2014.

¹¹ Gigerenzer, G.: On the Supposed Evidence for Libertarian Paternalism. In: Review of Philosophy and Psychology 6(3), S. 361-383, 2015.

Оттука, програмите што автономно донесуваат одлуки и во кои се вградени елементи на машинско учење може да ја нарушат праведноста, одговорноста и приватноста. Во ова поглавје ќе објасниме кои процеси го прават тоа и кои техники постојат во машинското учење за подобрување на праведноста, одговорноста и приватноста. Сосема накусо, најпрвин, ќе ги дефинираме овие концепти во филозофијата и во општествените науки, а на читателите кои сакаат повеќе да прочитаат за нив им препорачуваме неколку книги и статии (цитирани во текстот) и Енциклопедијата по филозофијата на Универзитетот во Stanford¹² која е достапна на интернет.

Во филозофијата на правото, правда (justice) е правен (legal)/филозофски концепт со кој се администрира праведноста (fairness). Правда како праведност (justice as fairness) е Ролсовата (John Rawls) теорија на правда за либерално општество.¹³ Според Оксфордскиот речник на англиски јазик, придавката праведен (just) се однесува на она што е морално исправно и фер, на пример, велиме праведно и демократско општество ('a just and democratic society'). Зборот праведност, според Кембриџскиот речник на англиски јазик, значи непристрасен и фер третман или однесување без фаворизирање или дискриминација.

Во современите политички и научни дискурси, терминот одговорност (accountability) честопати служи како концептуален чадор кој опфаќа други различни концепти, како што се транспарентност, еднаквост, демократија, ефикасност и интегритет.¹⁴ Идејата за одговорност во нашиов век влезе во центарот на етичката дебата и повеќе се појавува како еден од основните етички концепти. Одговорноста значи да се одговара, да се преземе одговорност за однесувањето кое е спротивно на она што сите го почитуваат во општеството. Одговорноста е способност на човекот како свесна индивидуа да може да разликува корисно од штетно; рационално од ирационално; праведно од неправедно; дозволено од недозволено. Во таа смисла, за секое негово свесно и доброволно, а не дозволено дејство, тој е одговорен, тој

¹² <https://plato.stanford.edu/>

¹³ <https://plato.stanford.edu/entries/rawls/>

¹⁴ Во англо-американската правна литература се прави разлика меѓу зборовите 'responsibility' и 'accountability'. Во многу други јазици, како што се францускиот, португалскиот, шпанскиот, германскиот, холандскиот или во јапонскиот, не се прави семантичка разлика помеѓу 'responsibility' и 'accountability'. Подолу, во овој текст, зборот одговорност ќе го користиме исклучиво во значење на 'accountability'.

одговара за своите постапки кои не се во согласност со вредностите на општеството и ги трпи последиците за таквото однесување.

Всушност, за одговорност зборуваме кога постојат, од една страна, правила на однесување, и од друга страна, непочитување на тие правила од поединци или група од поединци. Во потесна смисла, терминот одговорност означува обврска да се објасни и оправда едно однесување. Ова, пак, подразбира однос помеѓу актер (тој што треба да го оправда однесувањето) и форум (пред кој се оправдува однесувањето). Така, одговорност е однос меѓу актер и форум, во кој актерот има обврска да го објасни и да го оправда своето однесување; форумот, пак, може да поставува прашања и да донесе пресуда, а актерот може да се соочи со последиците. Подетална анализа на концептот одговорност може да се најде во трудот на Бовенс.¹⁵

Терминот приватност се користи често во обичниот јазик, како и во филозофски, политички и правни дискусии, но не постои единствена дефиниција или значење на овој термин. Авторот Judith DeCew во есејот *Приватност*¹⁶ дискутира повеќе теми, меѓу кои: (1) историските корени на концептот приватност, вклучувајќи го и развојот на заштитата на приватноста во уставното право; (2) филозофските релации со други концепти, посебно со концептот вредност; (3) критиките на приватноста како право (right); (4) различните дефиниции на приватноста, обезбедувајќи алтернативни ставови за значењето и вредноста на приватноста; и (5) предизвиците на приватност во ерата на технолошкиот напредок. Приватноста е една од најчувствителните сфери на човековото живеење. Проблемот на приватноста на интернет-просторот почнува да се поставува како прашање, во последните неколку години, како резултат на појавата на големиот број социјални мрежи, како што се Facebook, Instragram, Twitter и др., во кои корисниците ги оставаат своите податоци кои подоцна може многу лесно да бидат злоупотребени. Оттука, може да извлечеме едноставна дефиниција и приватноста да ја дефинираме како зачувување на личните работи за себе, далеку од пошироката јавност, односно во нашиов контекст значи обид сè помалку наши лични информации да ѝ бидат достапни на јавноста. Приватноста, всушност, значи делување и дејствување на сите индивидуи без страв дека нивните постапки

¹⁵ Bovens, M.A.P. Analysing and Assessing Accountability: A Conceptual Framework (2007) European Law Journal, volume 13, issue 4, pp. 447-468

¹⁶ <https://plato.stanford.edu/entries/privacy/>

ќе бидат набљудувани од страна на трети лица. Секое неовластено навлегување во приватноста значи повреда на личноста, на нејзиното достоинство и слободата на човекот. Тоа е повреда на личната автономија, на емоционалните чувства и на интимата како приватна сфера на човекот. Иако во стручната литература постојат повеќе дефиниции кои ја одредуваат приватноста како феномен, сепак, може да се каже дека една единствена дефиниција не постои, бидејќи приватноста сама по себе опфаќа голем број аспекти.

Во современите алгоритми за одлучување се вградени четири класи процеси кои, во принцип, може да ја нарушат праведноста, одговорноста и приватноста: воспоставување приоритети, класифицирање, асоцирање (здружување) и филтрирање.¹⁷ Алгоритмите (процесите) за воспоставување приоритети имаат цел да се справат со огромното количество информации и тоа го прават така што нагласуваат (потенцираат) некои работи во однос на други. Меѓутоа, воспоставувањето приоритети означува дискриминација. Алгоритмите за пребарување со рангирање се типични примери. Критериумите за рангирање, како тие се дефинирани, кои алатки, технологии и процеси се користат при податочно управувано рангирање и тежините при рангирањето се суштински при одлучувањето и тоа заслужува внимателно изучување. Во класификација, субјектите, со оглед на нивните клучните карактеристики, се придружуваат на одредени класи. Членството во класа, понатаму, имплицира различни видови одлуки. Можностите за пристрасност, несигурност или грешки се многубројни во автоматската класификација. Податоците за учење, кои се основа во алгоритмите за учење, може да содржат човечки предрасуди.¹⁸ Во едно неодамнешно истражување се потенцира потребата при класифицирање, внимателно да се земат предвид културните заедници од кои се собираат податоците за учење.¹⁹ Здружувањето (асоцирањето) означува создавање односи (релации) меѓу ентитетите. Семантиката на овие односи може да се разликуваат од генеричките „во врска со“ или „слично на“ до различни до-

¹⁷ Diakopoulos, Nicholas. "Accountability in algorithmic decision making." *Communications of the ACM* 59.2 (2016): 56-62.

¹⁸ Caliskan, Aylin, Joanna J. Bryson, and Arvind Narayanan. "Semantics derived automatically from language corpora contain human biases." *Science* 356, 183–186 (2017)

¹⁹ Sen, S. et al. *Turkers, Scholars, 'Arafat' and 'Peace': Cultural communities and algorithmic gold standards*. In *Proceedings of the 18th ACM Conference on Computer Supported Cooperative Work and Social Computing*, 2015. 826–838.

мени – специфични значења. Овие односи, меѓутоа, може да доведат до конотации (скриени значења) во нивните толкувања. Познат е примерот во кој пребарувањето на името на еден човек резултираше во негово поврзување со несакани термини што резултира со обвинение за клевета, која тој ја доби.²⁰

Филтрирањето означува вклучување или исклучување на информации според различни правила или критериуми. На пример, онлајн-коментарите понекогаш алгоритамски се филтрираат за да се утврди дали тие се или не недостојни за јавна потрошувачка. Се разбира, тука опасност е да се оди премногу далеку – во цензура. Колаборативно филтрирање е алгоритам кој дефинира придружено соседство (кластер) околу еден ентитет и ги користи блиските врски да предлага или да препорачува други предмети. Критериумите за придружување кои се дефинирани и се мерат и метриката за сличноста се избори што можат да имаат импликации во точноста на придружувањето, и објективно и во однос на тоа како придружувањето се толкува од страна на другите. Друг проблем со придружувањето е корелацијата: корелацијата не означува причинско-последични односи и треба да се направи разлика меѓу корелативни придружувања (асоцирање) и причинско-последични придружувања. Интернет-услугите имаат капацитет за учење на склоностите и интересите на индивидуалните корисници врз основа на нивната активност, така што информациите прикажани на корисникот можат да бидат персонализирани. Овој персонализиран филтер често се нарекува филтриран меур.²¹ Крајната цел на персонализација – да им овозможи на крајните корисници покажување на содржината во согласност со нивните преференции се чини дека (во теорија) е корисен за крајните корисници. Сепак, ова во практика не е така и тоа, меѓу другото, се должи на следниве причини:

(а) Бизнис-модел зад повеќето персонализирани услуги е рекламирањето. Оттука алгоритмите за персонализација може да бидат дизајнирани така за да ги оптимизираат приходите на компанијата што нуди персонализирана услуга;

²⁰ Diakopoulos, N. Algorithmic defamation: the case of the shameless autocomplete. Tow Center for Digital Journalism, 2014.

²¹ Parsier, Eli. The filter bubble: What the Internet is hiding from you. Penguin UK, 2011.

(б) Персонализираните услуги може да прават дискриминаторски практики. На пример, една неодамнешна студија покажа присуство на полова дискриминација во онлајн-услугите;²²

(в) Повреда на приватноста – понекогаш кога се користат механизмите за следење што ги креираат профилите на корисниците, се собираат лични податоци без согласност на корисниците;²³ Овие практики претставуваат сериозни повреди на приватноста;

(г) Оптимизирана персонализација може да спречи корисниците да бидат изложени на информации кои се разликуваат од нивните социјално-културно-политички преференции (на пример, вести од левичарските медиуми се филтрирани кај десничарските гласачи и обратно). Ова придонесува за влошување и социјална, културна и политичка поларизација во размислувањето на луѓето. Овој феномен се нарекува ехо комори (echo chambers).²⁴, ²⁵ Ова поттикнува социјална поларизација, што резултира со формирање посебни групи, кои веќе не се разбираат едни со други и се наоѓаат во постојан конфликт. На овој начин, персоналните информации не сакајќи можат да ја уништат социјалната кохезија. Тоа се забележа во моментот во многу држави, во кои двете водечки странки сè повеќе се оддалечуваат една од друга, а политичките компромиси стануваат речиси невозможни.

Многу важни одлуки денес се донесуваат од компјутери. Меѓутоа, механизмите за одговорност и стандардите што ги управуваат и регулираат процесите на одлучување не се во чекор со новите технологии и со развојот на компјутерските науки. Сегашните рамки за одговорност и праведност не се добро адаптирани за ситуации во кои потенцијално, погрешна или неправедна одлука, произлегува од компјутер. Усогласувањето со клучните стандарди за праведност може да се утврдат без откривање на карактеристиките на самите одлуки и на процесите за нивно донесување. Алгоритамско одлучување може ис-

²² Datta, A., Tschantz, M. C., & Datta, A. Automated experiments on ad privacy settings: A tale of opacity, choice, and discrimination. 15th Privacy Enhancing Technologies Symposium (PETS). 2015.

²³ Google's Safari Privacy Scandal.

²⁴ <http://www.theinquirer.net/inquirer/opinion/2403552/fallout-fromgoogles-safari-privacy-scandal-continues>

²⁴ An, J., Quercia, D., Cha, M., Gummadi, K., & Crowcroft, J. (2014). Sharing political news: the balancing act of intimacy and socialization in selective exposure. EPJ Data Science, 3(1), 1-21.

²⁵ Bakshy, E., Messing, S., & Adamic, L. (2015). Exposure to ideologically diverse news and opinion on Facebook. Science, 1160.

товремено да организира и да прикрие дискриминација. Прво, методи кои вклучуваат машинско учење може да произведат дискриминаторски резултати ако тие се обучени на историски примери во кои има предрасуди или имплицитна пристрасност, или на податоци кои нудат статистички искривена слика за групите од вкупната популација. Второ, во машинското учење три типа избор на влезни податоци може да изградат дискриминација: (1) користење припадност во заштитена класа директно како влез; (2) користење недоволно богато множество на фактори за процена на припадност во заштитена класа со ист степен на точност, како и за оние што не припаѓаат во таа класа; и (3) користење фактори што може да послужи како замена за припадност во класа. Трето, во методите може намерно да се скрие дискриминација. Лице со предрасуди може намерно да ги одбере податоците за учење за заштитените класи така што тие ќе генерираат дискриминаторски резултати или дури тоа да го направи на ниво на дизајнирање на моделот на машинско учење.

Неколку напредни техники од компјутерските науки овозможуваат управување со системите за одлучување: криптографски обврски, докази со нула знаење и праведна класификација. Дури и кога софтверскиот систем или внесените податоци во системот не се познати, овие методи може да гарантираат дека софтверот и влезните податоци ги исполнуваат условите за процедурална регуларност: дека иста политика за одлучување се користи за секоја одлука; дека политиката е утврдена и запишана пред да бидат познати влезните податоци и дека резултатите можат да се репродуцираат. Само затоа што еден компјутерски систем е таен не значи дека ништо во врска со тој систем не може да се знае. Терминот праведна класификација во машинско учење првпат формално е дефиниран во трудовите²⁶ како дел од истражувањата за механизмите на заштита на личните податоци. Едноставно речено, праведен процес е оној процес кој овозможува слични учесници да имаат слични веројатности за добивање можни излези. Криптографски обврски се дигитален еквивалент на запечатен документ чуван од страна на трето лице или на безбедно место. Во криптографијата, доказ со нула знаење²⁷ е начин со кој може да

²⁶ Dwork, C., Hardt, M., Pitassi, T., Reingold, O., & Zemel, R. (2012). Fairness through awareness. In *Proceedings of the 3rd Innovations in Theoretical Computer Science Conference* (pp. 214-226). ACM.

²⁷ Goldwasser, S., Micali, S., & Rackoff, C. (1989). The knowledge complexity of interactive proof systems. *SIAM Journal on computing*, 18(1), 186-208.

се докаже дека дадено тврдење е точно, без пренесување какви било информации, освен фактот дека тврдењето е навистина точно. Доказите со нула знаење може да се користат за да се потврдат својствата на алгоритамскиот процес на донесување одлуки: може да се покаже дека, на пример, одреден алгоритам не користи чувствителни или забранети класи информации како влез, или дека одлуката ќе биде иста за различни вредности на чувствителни параметри.

Имплементирањето на Регулацијата²⁸ (ЕУ) 2016/679 на Европскиот парламент и на Советот од 27 април 2016 година за заштитата на поединците во однос на обработката на личните податоци и за слободното движење на тие податоци се соочува со непрестопливи тешкотии. Еве зошто. Заштита на приватноста вообичаено се решава со две процедури: информирана согласност (informed consent) и анонимизација. Со користење информирана согласност, собирањето и користењето (обработката) на податоците се сведува на прашање на личен избор, додека анонимизацијата, со раздвојување на податоците од лицата, обезбедува приватност.

Информирана согласност е доброволен договор со предложенијата акција од страна на друго лице и се дефинира преку три критериуми: (1) компетентност да се разбере и да се одлучува; (2) доброволно донесување одлука; (3) информирање за користењето и тековите на податоците. Интернетот и големите податоци (Big Data) создадоа два предизвика поврзани со концептот за информирана согласност. Првиот предизвик е третиот критериум: информирање за користењето и тековите на податоците не е можно во услови на појавување нови класи на добра и услуги и непредвидливи користења на податоците. Вториот предизвик е посуштествен. Машинското учење создаде несовладливи тешкотии врз согласностите и, уште повеќе, врз идните документи (упатства, закони) за приватност. Дури и ако теоретски е можно да се постигнат значајни подобрувања во однос на информирањето за користењето на податоците и да се донесат рационални одлуки во врска со приватноста, сепак, овие одлуки ќе влијаат врз она што оние што ги поседуваат податоците да можат да заклучат за другите, без разлика, дали или не, другите се согласиле со тоа. Во машинското учење се развиени методи за подготвување правила од податоци земени од мала група поединци кои потоа важат и се генерализираат

²⁸ General Data Protection Regulation. http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2016.119.01.0001.01.ENG&toc=OJ:L:2016:119:TOC

на целата популација. Ова имплицира дека значењето на одбивањето да се даде согласност се намалува (или исчезнува) во моментот кога множеството податоци од лица што дале согласност за користење на податоците станува репрезентативно. Штом множеството податоци го достигне овој праг, потпирајќи се само на други (набљудувани) податоци, можно е да се донесат веројатности заклучоци за поединец без од него да се бара согласност. Приватноста е нарушена.

Анонимизацијата најчесто означува анонимизација на ограничено множество информации кои вообичаено се подразбираат како „лични“ (на пример, име, матичен број, датум на раѓање и така натаму), додека сè уште се користат уникатни лични идентификатори. Со други зборови, терминот „анонимен идентификатор“ повеќе означува псевдоним. Заштитата што се нуди на ваков начин е поткопана од различните заклучоци што можат да се извлечат со откривање правила во големи групи различни бази на податоци. Машинското учење овозможи да се донесат заклучоци за својствата на поединците без користење на нивните лични податоци со користење на повеќе лесно забележливи и/или достапни квантитети (карактеристики) поврзани со својствата. Ако ваквите заклучоци се доволно сигурни, тогаш способноста да се донесат овие заклучоци претставува сериозна закана за приватноста, вклучувајќи го, на пример, добро познатиот ризик од де-анонимизација. Уште повеќе, фактот дека во принцип со користење на методите на машинско учење може да се влијае на искуствата и перспективите на едно лице во отсуство на информации за негова идентификација и без нарушување на обврската за анонимност укажува на непремостлива слабост во целиот концепт за анонимност.

3. Праведност, одговорност и приватност во правните науки

Интернетот, ИКТ-технологиите и компјутерските програми со елементи на машинско учење, како што неколку пати досега споменавме, од нивното појавување па до денес станаа незаменлив дел од човековиот живот, воопшто, а тенденција е бројот на корисниците постојано да расте. Со сите свои предности и придобивки, интернетот и современите ИКТ-технологии со себе носат и недостатоци, особено во однос на повредата на човековите права и слободи, пред сè, правото на приватност, во време кога одговорноста за тоа не им се припишува секогаш на луѓето.

Човековите права се права својствени на сите луѓе, без оглед на националноста, местото на живеење, пол, национално или етничко потекло, боја, религија, јазик, или некој друг статус, без дискриминација, меѓусебно поврзани, меѓусебно зависни и неделливи.²⁹ Тие се универзални, неотуѓиви, заштитени преку домашното законодавство и меѓународното право.

„Сийе човечки сушџесџва се раџааџ слободни и еднакви во досџоинсџоџо и џраваџа. Тие се обдарени со разум и совесџ и џпреба едни кон друџи да џосџаџувааџ во духоџи на браџсџџвоџо“ – член 1, Универзална декларација на човекови права (УДЧП)³⁰ (Universal Declaration of Human Rights).

Меѓународните инструменти за човековите права се меѓународни документи, инструменти од меѓународните организации и се однесуваат на секој човек, на секоја држава во светот, доколку тие се ратификувани од државата. Тие предвидуваат заштита на човековите права, како и соодветни санкции и одговорност за сите што нема да ги почитуваат. Реалноста, фактичката состојба, често е далеку различна од правната; реализацијата на човековите права во секојдневниот живот е многу поразлична од она што е напишано на лист хартија. Особено денес, кога се поставува прашањето: *Како да ја сџречиме џовредата на џраваџа на луѓето, која е џредизвикана од неџраведни одлуки донесени од комџџуџерскиџе џроџрами?*

Алгоритмите (компјутерските програми) сѐ повеќе одговараат на прашања на кои претходно одговараа само луѓето, вообичаено преку автоматизирани процеси на донесување одлуки. Овие алгоритми покренуваат значителни предизвици и бројни дилеми не само во секоја област на политиката каде што се користат, но, исто така, и за општеството како целина, за тоа како да се заштитат основните права и човечкото достоинство, во однос на брзо менување на технологијата. Постојано се зголемува мислењето дека „софтвер го јаде светот“ (“software is eating the world”) (Андерсен 2011³¹), односно дека човечките суштества (луѓето) чувствуваат дека ја губат контролата врз техничките системи и сѐ помалку или воопшто не ги разбираат техничките системи што ги

²⁹ OHCHR: Office of the High Commissioner for Human Rights, <http://www.ohchr.org/EN/Issues/Pages/WhatareHumanRights.aspx>

³⁰ Universal Declaration of Human Rights, United Nations, 1948;

³¹ Andreessen M., Why Software Is Eating The World, The Wall Street Journal, August 20, 2011

опкружуваат. Прашањата произлегуваат од употребата на алгоритмите како дел од процесот на донесување одлуки, многубројни се и сложени, тие вклучуваат загриженост во врска со квалитетот на податоците на луѓето, приватноста и неправедна дискриминација. Во исто време, дебатата за алгоритмите и нивните можни последици за поединците, групите и општествата во целина е сè уште во рана фаза. Сепак, ова не треба да нè спречи да разбереме што, всушност, алгоритмите прават, да ги разбереме последиците на општеството од користење на алгоритмите, и прашањето како сите загрижености околу заштитата и повредата на човековите права би можеле да се решат. *Кога програмите ги загрозуваат човековите права, тогаш кој е одговорен?* Дали лицето што ја дизајнира програмата, или човекот кој спроведува алгоритамски подготвена одлука? Дали постои разлика помеѓу таквата одлука и одлуката донесена од човекот? Постои став на неколку научници дека одговорноста на човекот е дотаму до каде што алгоритмот постапува според неговите наредби/решенија/предлози. *Кој е одговорен за одлуките донесени од автономните системи?* Бидејќи сè повеќе (пааметни) автономни системи заменуваат некои активности на човекот, ние се соочуваме со два предизвика: прво, кога и како тие системи треба да почнат со работа и, второ, кој е одговорен и кој поднесува отчет за нивното однесување. Како системите сè повеќе ги заменуваат луѓето (и преземаат одлуки кои претходно биле донесувани од страна на луѓето), така сè повеќе расте потребата од создавање рамка за одговорност и отчетност на тие системи и на луѓето кои ги креирале и ги контролираат нив.

Повеќе ЕУ документи, вклучувајќи ги Повелбата за фундаменталните права на Европската унија,³² Европската конвенција за заштитата на човековите права и основните слободи (ЕКЧП),³³ и Договорот за функционирањето на Европската унија³⁴ во себе содржат општи одредби за регулирање на праведноста, одговорноста и приватноста.

Правото на приватност на концизен начин е дефинирано во Европската конвенција за заштита на човековите права и основните слободи (ЕКЧП):

„1. Секој човек има право на почитување на неговото приватно и семеен животно, домот и кривичноста.

³² <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT>

³³ <http://www.echr.coe.int/pages/home.aspx?p=basictexts>

³⁴ <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>

2. Јавната власт не смее да се меша во остварувањето на ова право, освен ако тоа мешање е предвидено со закон и ако претставува мерка која е во интерес на државната и јавната безбедност, економската благосостојба на земјата, заштитата на поредокот и спречувањето на кривични дела, заштитата на здравјето и моралот, или заштитата на правата и слободите на другите, во едно демократско општество“ (член 8, ЕКЧП).³⁵

Можеби најдолгата дебата за човековите права на луѓето и автоматската обработка на податоците од алгоритмите се однесува на нивната приватност. Алгоритмите го олеснуваат собирањето, обработката и преносот на огромни количества податоци и слики кои можат да имаат сериозни последици врз приватноста, што е гарантирано со член 8 од ЕКЧП, како и со европските стандарди за заштита на личните податоци.

Се разбира, за да функционира интернетот, како таков, луѓето мора дел од своите лични податоци да ги „прикачат“ на интернет за да се обработат личните податоци и за да се овозможи online-користење на конкретни услуги. Согласно со законските регулативи, личните податоци нема да се обработуваат за ниту една друга цел, освен за целта заради која се собрани. Но, кога сите информации ќе се најдат онлајн, се поставува прашањето како да се заштитите од злоупотреба на нашите податоци? Луѓето често и не се свесни дека е предвидена заштита на нивните права.

Поради брзиот технолошки развој и глобализацијата се појавија нови предизвици за заштита на личните податоци. Обемот на собирање и размена на лични податоци е значително зголемен. Технологијата на приватните компании и јавните власти им овозможува користење на личните податоци во голема мера заради остварување на своите активности. Поединците сè повеќе нивните лични податоци ги прават достапни јавно, и на глобално ниво. Технологијата ги променила општествениот живот и економијата, но, секако, треба да се продолжи со овозможување слободен проток на личните податоци во рамките на Унијата, и трансфер во трети земји и меѓународни организации, притоа обезбедувајќи високо ниво на заштита на личните податоци.

За таков развој, потребно е да имаме повеќе цврста и усогласена рамка за заштита на личните податоци во ЕУ. Физичките лица

³⁵ http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_MKD.pdf

треба да имаат контрола над своите лични податоци. Правната и практичната безбедноста на поединците, економските оператори и јавните власти треба да се подобри.

Во јануари 2012 година, Европската комисија предложи сеопфатна реформа на правилата за заштита на личните податоци во Европската Унија (ЕУ). На 4 мај 2016 година, официјалните текстови од Регулативата и Директивата се објавени во Службен весник на Европската унија на сите официјални јазици. Регулативата влезе во сила на 24 мај 2016 година, а ќе се применува од 25 мај 2018 година, Директивата влезе во сила на 5 мај 2016 година. Земјите-членки на ЕУ треба да ги вметнат односно да ги усогласат нивните национални закони.

Заштитата на личните податоци треба да се врши согласно со принципите за заштита на личните податоци содржани во Директива 95/46/EЗ на Европскиот парламент и на Советот од 24 октомври 1995 година за заштита на поединците во однос на обработувањето на лични податоци и слободното движење на такви податоци (Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data).³⁶ Со Регулативата (ЕУ) 2016/679 на Европскиот парламент и на Советот од 27 април 2016 година за заштита на поединците во однос на обработката на личните податоци и за слободното движење на тие податоци, која ќе се применува од 25 мај 2018 година, се става вон сила Директивата 95/46/ ЕЗ (Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation)).³⁷

Целта на овој нов сет правила е да им овозможи на граѓаните контрола над нивните лични податоци. Директива 95/46/EЗ на Европскиот парламент и на Советот има цел да се усогласи заштитата на основните права и слободи на поединците во однос на обработката на податоци за да обезбеди со тоа слободен проток на личните податоци меѓу земјите-членки. Разликите во нивото на заштита на индивидуал-

³⁶ <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31995L0046&from=EN>

³⁷ <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016R0679&from=en>

ните права и слободи на поединците, особено правото на заштита на личните податоци, обезбедени од страна на земјите-членки во врска со обработката на лични податоци, може да го спречат слободниот проток на лични податоци во рамките на Унијата, може дури да претставуваат пречка за остварување на економските активности на ниво на Заедницата, потоа да ја нарушат конкуренцијата и да ги спречат надлежните органи во исполнувањето на нивните обврски според правото на Унијата. Поради тоа, нивото на заштита на индивидуалните права и слободи на поединците, во однос на обработката на овие податоци, треба да биде еднаква во сите земји-членки. Во рамките на Унијата треба да се обезбеди стабилна и хомогена примена на правилата за заштита на основните права и слободи на поединците во однос на обработката на личните податоци, што се постигнува со Регулатива (ЕУ) 2016/679 на Европскиот парламент и на Советот од 27 април 2016 година за заштита на поединците во однос на обработката на личните податоци и за слободното движење на тие податоци.

Со оваа регулатива се обезбедува почитување на фундаменталните права и почитување на слободите и начелата признати во Повелбата и содржани во договорите, особено почитување на приватниот и семејниот живот, домот и комуникацијата, заштита на личните податоци; слобода на мислата, совеста и религијата; слобода на изразување и информирање; слобода на претприемаштвото; право на ефикасен правен лек и фер судење и право на културни, верски и јазични разлики.

Секој има право на заштита на личните податоци. Земјите-членки забрануваат обработка на лични податоци кои откриваат религиозни или филозофски убедувања; расно или етничко потекло; политички мислења; членство во синдикат и обработка на податоци за здравствената состојба или сексуалниот живот на лицата. Личните податоци може да се добијат само легално под строги услови, за легитимна цел. Лицата или организациите кои вршат собирање и управување со лични информации мора нив да ги заштитат од злоупотреба и мора да ги почитуваат правата на сопствениците (субјектите) на податоци што се гарантираат со правото на ЕУ.

За да се обезбеди доследно и високо ниво на заштита на физички лица, како и за да се отстранат пречките во движењето на лични податоци во рамките на Унијата, нивото на заштита на правата и слободите на физички лица во однос на обработката на таквите по-

датоци треба да биде еднакво во сите земји-членки. Во рамките на Унијата, треба да се обезбеди доследна и хомогена примена на правилата за заштита на фундаменталните права и слободи на физички лица во врска со обработката на лични податоци.

Секое физичко лице треба да има право на пристап до личните податоци кои се однесуваат на него или на неа и да го извршува ова право лесно и во разумни интервали, за да биде информирано за обработката и да ја провери законитоста. Принципот на транспарентност бара секоја информација и комуникација во врска со обработката на овие лични податоци да бидат лесно достапни и разбирливи и да се користат јасни и недвосмислени формулации. Физичките лица треба да бидат информирани за ризиците, правилата, гаранциите и правата поврзани со обработката на лични податоци и за начините на кои ги остваруваат нивните права во однос на обработката. Особено, треба да бидат информирани за конкретните цели за кои се обработуваат личните податоци, кои треба да бидат јасни и легални и определени во времето на собирање на личните податоци. Личните податоци треба да се соодветни, релевантни и ограничени за целите за кои се обработуваат.

Секое физичко лице треба да даде согласност преку јасно потврден акт со кој тој изразува слободно дадена, конкретна, информирана и недвосмислена согласност за обработка на лични податоци поврзани со него или со неа, на пример, преку писмена изјава, вклучувајќи електронски или усни извештаи. Личните податоци треба да се обработуваат на начин кој гарантира соодветен степен на безбедност и приватност на личните податоци, спречувајќи го секој неовластен пристап до лични податоци и до опрема за нивно обработување или за спречување на нивната употреба.

Она што е специфично, но и многу важно е правото на субјектот на податоци на исправка на личните податоци поврзани со него или со неа, како и правото „да биде заборавено“. Односно, субјектот на податоци треба да има право неговите лични податоци да се бришат и да не бидат обработени повеќе кога личните податоци веќе не се потребни со оглед на целите за кои тие биле собрани или обработени на друг начин, кога субјектот на податоците ја повлекол својата согласност или приговара на обработката на лични податоци поврзани со него, или кога обработката на неговите лични податоци на друг начин не е во согласност со оваа регулатива. Ова право е важно особено

кога субјектот на податоци дал согласност како дете и не бил целосно свесен за ризиците поврзани со обработката и последователно сака да ги отстрани ваквите лични податоци, особено кога се на интернет.

Донесувањето на ова множество правила е чекор напред во регулирањето на заштитата на поединците во однос на обработката на нивните лични податоци и на нивното слободно движење. Сите одредби се во корист на субјектот на податоци и на заштитата на неговите податоци. Со Регулатива (ЕУ) 2016/679 на Европскиот парламент и на Советот од 27 април 2016 година за заштита на поединците во однос на обработката на личните податоци и за слободното движење на тие податоци се елиминираат недостатоците, или се регулираат голем број прашања кои претходно не биле предмет на заштита и регулирање, особено за обезбедување постојан мониторинг на обработката на личните податоци и еквивалентни санкции во сите земји-членки, зголемена сигурност, доверба, како и ефективна соработка меѓу супервизорските органи на различни земји-членки.

Зголемувањето на бројот на процесите на автоматско донесување одлуки во секојдневниот живот се придружени со неопходноста да се зборува за одговорност на алгоритмите. Една од главните причини за воведување одговорност кај алгоритмите е загриженоста во врска со „алгоритамска дискриминација“, што се случува кога поединец или група добива нефер третман како резултат на алгоритамско донесување одлуки, на пример, автоматското профилирање.

Регулатива (ЕУ) 2016/679 на Европскиот парламент и на Советот од 27 април 2016 година за заштита на поединците во однос на обработката на личните податоци и за слободното движење на тие податоци се фокусира на правото на заштита на личните податоци, во свет на зголемена употреба на алгоритми, вклучувајќи ги и алгоритамски дискриминации. Оваа регулатива предвидува два принципа кои даваат само делумно решение во борбата за заштита од дискриминација:

1. *data sanitization* – отстранување на посебните категории од податоците кои се користат во автоматизирано донесување на одлуки (Article 9, 22 GDPR). Во најмала рака, член 9 јасно се однесува на сите варијабли наведени како посебни категории: расата, полот итн. на субјектите на податоците. Ова е минималниот услов. Во најдобар случај, член 9, исто така, може да се примени на кои било променливи што, поединечно или заедно, имаат статистички значајна поврзаност со некоја посебна категорија. Ова е максималниот услов.

2. *algorithm transparency* – right to explanation, или право на субјектот на податоци на значајни информации во врска со логиката, значењето и предвидените последици при автоматско донесување одлуки, предвидени на концизен, транспарентен, разбирлив и лесно достапен начин, со користење јасен и едноставен јазик (Article 12, 13, 14 GDPR).

Регулативата, исто така, ги поставува темелите за спроведување ревизија на алгоритмите, независни инспекции на алгоритми во насока на откривање и намалување на дискриминаторски ефекти. Ако правилно се спроведе, ревизијата на алгоритмите може да биде од витално значење за зголемување на одговорноста на алгоритмите. Сепак, до денес, напорите за спроведување на ревизија за алгоритмот наидуваат на правен отпор. Иако во регулативата експлицитно не е предложена ревизија на алгоритми, таа е предвидена преку три различни инструменти:

1. *Евалуации на влијание на податоци (Data impact assessments)* – бара контролорите на податоците да ги оценат „ризиките од различната веројатност за правата и слободите на физички лица“ кои се предмет на обработка и да „спроведат соодветни технички и организациски мерки за да се обезбеди и за да може да се демонстрира дека обработката се врши во согласност со оваа регулатива“.

2. *Кодекси на однесување (Codes of conduct)* – охрабрува назначените тела „да подготват кодекси на однесување... за фер и транспарентна обработка на податоци“ и „да се спроведе задолжително следење на усогласеноста“.

3. *Сертификација, потврда (Certification)* – одобрува „воспоставување механизми за заштита на податоците, сертификација, како и печат и траги за заштита на податоци... достапни преку процес кој е транспарентен“ и е предмет на периодични проверки.

Ревизијата ги идентификува клучните ризици на процесот, оценува дали има соодветни заштитни мерки и, таму каде што се наоѓаат недостатоци, обезбедува насоки за спречување на ризици.

Дали и во колкава мера Регулативата соодветно се занимава со алгоритамска дискриминација. Нашата анализа открива дека одговорот најмногу зависи од тоа како се манифестира дискриминацијата, како во однос на нејзините основни технички причини и излезни социјал-

ни ефекти. Во контекст на ова, најдобар пристап е да се ангажираат ревизии кои ќе ги проценуваат алгоритмите од случај до случај.

Пресудата на Европскиот суд на правдата донесена на 6 октомври 2015 година,³⁸ претставува преседан во однос на заштита на правото на податоци. Европскиот суд на правдата пресуди дека договорот меѓу САД и ЕУ со кој се регулира размената на податоци е невалиден. Договорот, потпишан во 2000 година меѓу Брисел и Вашингтон, им овозможуваше на компаниите и на меѓународните мрежи со леснотија да префрлаат лични податоци во САД без обврска да бараат претходна согласност. Пресудата го стави надвор од сила договорот Safe Harbor склучен меѓу Брисел и Вашингтон, кој им овозможува на американските компании во одредени услови законски да собираат и да обработуваат лични податоци на граѓаните на ЕУ. Тој е прогласен за неважечки, бидејќи судот оцени дека договорот за т.н. безбедно пристаниште (Safe Harbor) им овозможува на американските власти мешање во основните човекови права без притоа да постои доволна правна заштита против можни злоупотреби на нивни податоци.

Имајќи предвид дека зборуваме за глобален феномен, меѓународната соработка во овој поглед е неизбежна. Соработката на повеќе нивоа е неопходност, бидејќи интернетот, вебот и ИТ-технологиите ги надминуваат границите на една држава, односно надлежноста на едно национално законодавство. Правото на една држава е поврзано со одредена територија каде што тоа се применува. Во принцип, важењето, дејството на националниот закон завршува онаму каде што завршува територијата на земјата – нејзините граници. Интернетот, вебот и ИТ-технологиите, од друга страна, претставуваат глобален феномен кој не може да се регулира со законодавството на една држава. Соработката на меѓународно ниво е важна, пред сè, поради фактот што живееме во мултиполарен свет со децентрализирани комуникации, во кој ниту една земја, без оглед колку е економски или воено моќна, нема ексклузивна контрола над нив. Зголемената потреба од информации, брзиот проток на информации и масовно користење на информатичките и комуникациските технологии во сите области на модерниот живот бараат силни модели за заштита на приватноста и на личните податоци на граѓаните, како и преземање одговорност за непочитување, злоупотреба и прекршување на човековите права.

³⁸ <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2015-10/cp150117en.pdf>

4. Како понатаму?

Во овој труд ги анализираме темите праведност, одговорност и приватност, користејќи ги новите трендови во правото и компјутерските науки. Предизвиците со кои се соочуваат научните работници во решавање на овие теми поттикнуваат уште потесна соработка меѓу нив. Во рамките на компјутерските науки, брзиот развој на интернетот, вебот и појавата на методи и алатки за (памятно) поврзување и анализа на податоците иницираа истражувања за праведност и одговорност на алгоритмите – теми што припаѓаат, во принцип, на општествените науки. Во правните науки се разгледуваат важни и комплексни прашања во врска со еднаквоста, праведноста и правдата. Заштитата на личните податоци, од друга страна, е тема која подолго време е во центарот на внимание и на компјутерските и на правните науки.

Во правните науки се изучуваат системи на правила кои се креирани и спроведувани преку социјални и владини институции со цел да се регулира однесувањето на луѓето. Правилата се преточуваат во закони, регулативи и други документи што многу често се суштински непрецизни. Правните системи, посебно во развиените демократски општества, често се составени од двосмислени и амбивалентни закони, оставајќи деталите или понекогаш дури и главните концепти да бидат отворени за интерпретација. Има повеќе причини за тоа. Една од нив за оваа двосмисленост и амбивалентност е политичка реалност на законодавството. Второ објаснување на двосмисленоста е неизвесноста во врска со ситуациите на кои ќе се применува еден закон или една политика. Трето, дури кога се познати ситуациите, авторите (законодавците) можеби сè уште не знаат како треба да се справат со нив. Со други зборови, нејасноста во законите налага експериментирање за да се утврди кои методи и решенија се најефективни или најпожелни. САД има долга историја на справување со овие двосмислености преку концептот наречен надзор по случувањето (*after-the-fact oversight*) којшто се спроведува во судовите.³⁹ Несогласувањата во врска со примената на закон или регулатива за одредена група факти може да се разреши преку случаи, и дупките во двосмисленоста се пополнуваат со многу одлуки за

³⁹ E. Alan Farnsworth, *Introduction to the Legal System of the United States* (4th ed., 2010)

многу различни, специфични ситуации. Иако законите и прописите може да имаат специфичен и детален јазик, се очекува тие да се толкуваат преку конкретни случаи.

Во компјутерските науки, програмирањето е процес со кој еден пресметковен проблем се трансформира во извршна компјутерска програма – секвенца од инструкции што автоматски го решава дадениот проблем. Иако програмирањето означува усогласеност со детална спецификација поставена пред создавањето на програмата, современите програми се способни да учат, да се приспособуваат и да одлучуваат и со тоа постојано да се унапредуваат. Дотолку повеќе што машинското учење овозможи програмите да дејствуваат паметно, без да бидат експлицитно програмирани за тоа. Ваквата поставеност на правните и компјутерските науки укажува дека тие сè повеќе треба да соработуваат наоѓајќи корисни решенија и за двете дисциплини.

Анализата на приватноста во секцијата 2 покажа дека заштитата на приватноста не треба да се имплементира користејќи ги само концептите согласност и анонимност. Признавањето на нивните граници ќе овозможи подобро да се процени каде и под кои услови согласноста и анонимноста можат да ги вршат работите за кои се наменети и приспособени. Тоа значи дека во правните науки треба да се бараат нови механизми за имплементација на приватноста. Од друга страна, во компјутерските науки треба да се бараат нови решенија за едновременно синхрониско и дијахрониско реализирање на две спротивставени цели: заштита на приватноста и способноста за учење. Водечките механизми за заштита на приватноста (но само на индивидуално ниво) –диференцијални приватност⁴⁰ и К-анонимност⁴¹ не ги решаваат тешкотиите за кои зборувавме во секцијата 2.

Во правните науки дали процесот на донесување одлука е фер, соодветен или точен, или која е одговорноста за некој процес, обично се утврдува со *ex post* пристапи. Така, на пример, се зборува за одговорност по случувањето (*after-the-fact accountability*). Неодамна, Дубник и Фредриксон⁴² покажаа дека овие пристапи за одговорност по случувањата често се потпираат на очекувања и претпоставки пред

⁴⁰ Dwork, C., & Roth, A. (2014). The algorithmic foundations of differential privacy. *Foundations and Trends® in Theoretical Computer Science*, 9(3–4), 211-407.

⁴¹ Sweeney, L. (2002). *k-anonymity: A model for protecting privacy*. *International Journal of Uncertainty, Fuzziness and Knowledge-Based Systems*, 10(05), 557-570.

⁴² Dubnick, Melvin, and H. George Frederickson. *Public Accountability: Performance Measurement, The Extended State, And The Search For Trust*. Washington: National

случувањето во врска со однесувањето на поединци, групи, па дури и нации. Во глава 2 покажавме дека кон овие два пристапа може да се додаде уште една класа пристапи: *ex ante* пристапи кон утврдување на тоа дали процесот на донесувањето одлука бил фер, соодветен или точен, како што обично се прави во компјутерските науки. Карактеристиките на алгоритмите нудат нови можности и нови предизвици за развој на правните режими со кои се регулира донесувањето одлуки: алгоритамското донесување одлуки може да ја зголеми одговорноста и да дозволи одговорност дури и кога некои аспекти на процесот на одлучување остануваат тајни.

Во секцијата 3 објаснивме дека потребите од праведност, одговорност и приватност во дигиталната ера резултираше со донесувањето на Регулатива (ЕУ) 2016/679 на Европскиот парламент и на Советот за заштита на поединците во однос на обработката на личните податоци и за слободното движење на тие податоци. Оваа регулатива има цел да придонесе за изградба на простор на слобода, безбедност и правда и на економска унија, за постигнување економски и социјален напредок, за зајакнување и приближување на економиите во рамките на внатрешниот пазар, како и за благосостојба на физичките лица.

Регулативата обезбедува правна сигурност и транспарентност за економските оператори, вклучувајќи ги малите и средните претпријатија, а на физичките лица во сите земји-членки исто ниво на законски применливи права и обврски и одговорности за контролорите и обработувачите на личните податоци, како и доследен надзор на обработката на нивните податоци, еквивалентни санкции во сите земји-членки и ефикасна соработка меѓу надзорните органи на различните земји-членки. Регулативата, од друга страна, претставува голем предизвик за ИТ-индустрија, нагласувајќи ги можностите компјутерски научници да ја преземат водечката улога во дизајнирањето постапки и рамки за анализа на праведност, одговорност и приватност. Пред сè, Регулативата признава дека алгоритмите што се користат во општеството многу ретко носат одлуки кои се чисто „технички“. Со други зборови, етичките и правните елементи во дизајнот на алгоритмите бараат координација помеѓу технички, филозофски и правни дисциплини.

Праведност, одговорност и приватност се концепти што се менуваат во време. Неодамна во весникот *Science (Наука)* беше објавен научен труд со наслов *Крајот на приватноста*.⁴³ Термините праведност, одговорност и приватност се менуваат во зависност од контекстот, од моментот и/или од општеството. Од друга страна, тешко може да се предвиди развојот на технологиите и брзината со која тој развој ќе се движи напред. Тоа подразбира редовно менување и адаптирање на прописите со кои се регулираат праведноста, одговорноста и приватноста. Воведувањето автоматски системи за донесување одлуки покрена голем број предизвици за праведноста, одговорноста и приватноста. Многу од овие предизвици тешко можат да се проценат, бидејќи теренот е релативно нов и пронаоѓањето ефективни решенија станува тешко. Како прв чекор, креаторите на политиката треба да бараат да дознаат повеќе во врска со спроведување на автоматските системи за донесување одлуки. Како втор чекор, да се обидат да се осигурат дека постојните закони и законски рамки се спроведуваат ефикасно како одговор на предизвиците поставени од страна на автоматизирано одлучување во различните сфери на нивната примена.

Овој труд го започнавме со дискусиите за заробената и тривијалната цивилизација. Видовме, во секциите 2 и 3, како може да се справиме со некои од предизвиците што стојат пред дигиталната цивилизација во однос на манипулирање на информациите. Стравот на Хаксли за тривијалната цивилизација има друга основа. Дигиталната револуција е во полн замав. Количеството (нови, произведени) податоци се удвојува секоја година. Со други зборови, во 2016 година се произведени толку податоци колку што во целата историја на човештвото до 2015 година. Наскоро, нештата околу нас, можеби дури и нашата облека, исто така, ќе бидат поврзани преку интернет. Се проценува дека за 10 години ќе има 150 милијарди мрежни мерни сензори, 20 пати повеќе од луѓето на Земјата. Тогаш, количеството податоци ќе се удвојува на 12 часа. Како да се справиме со огромното количество информации што се генерираат во секој миг?

Можниот одговор на ова прашање ќе биде предмет на друг наш труд. Тука само ќе се осврнеме на основните предизвици во однос на тривијалната цивилизација. Во средината на осумнаесеттиот век, големиот број печатени книги создаде нова дисциплина поврзана со тоа каде да се најде знаењето. Денес интернетот и современите

⁴³ Enserink, M., & Chin, G. (2015). The end of privacy. *Science*, 347(6221), 490-491.

ИТ-технологии ја презедоа задачата каде и како да се најде она што се бара: со еден клик сега може да се оствари она за што некогаш беа потребни денови истражување во библиотека. Меѓутоа, огромното количество информации што се генерираат на интернет и со помош на ИТ-технологиите предизвикува соочување со прашањето: Што е важно? Денес издаваштвото станува сè повеќе непрофесионално. Овој шок на вклучување, со што професионалните медиуми даваат можност за учество на голем број аматери, значи дека квалитетот на јавното мислење, се разбира, ќе се намали, бидејќи кога некој може да каже нешто во секое време, тогаш не може тоа да не се случи? Доколку сè што се случува со овој прилив на аматери претставува уништување на висококвалитетното издаваштво, тогаш 21 век може да биде почеток на уште еден среден век. Основниот предизвик е поставување почетни општествените норми за користење на интернетот и на ИТ-технологиите. Решавањето (или барем првите почетоци кон наоѓање на тоа решение) подразбира не само технологии, подразбира донесување норми на отворено споделување и учество, кои се вклопуваат во еден свет каде што издаваштвото станува нова писменост. Интернетот и ИТ-технологиите, би требало, во духот на невидливиот колец,⁴⁴ со помош на општествени принципи и етички норми, да станат столб на вистински интелектуални и граѓански промени.

⁴⁴ Невидливиот колец (средината на 17 век), претходник на Кралското друштво од Лондон, е неформална група филозофи и научници предводена од Роберт Бојл (Robert Boyle), која промовирала учење (добивање знаења) преку споделување на методите за учење.

СОДРЖИНА

Владо КАМБОВСКИ Природното право и транзицијата како деконструкција: jus naturale versus jus revolutionis	5
Таки ФИТИ Монетарната политика во време на големи кризи	53
Гоце ПЕТРЕСКИ Меѓународните миграции – текови кои го обликуваат светот ..	77
Изет ЗЕЌИРИ Стрес на работа	99
Драги ЃОРГИЕВ Немуслиманите во османлиското општество: османлиските Евреи на Балканот	117
Ана СОКОЛОВСКА, Љупчо КОЦАРЕВ Предизвици на интернетот и на информатичките технологии: праведност, одговорност, приватност	131

Издавач
Македонска академија на науките и уметностите

Јазична редакција
Софија Чолаковска-Поповска

Компјутерска подготовка
Бобан Карапејовски

Коректура
Драгица Топузоска

Печат
„Винсент графика“ – Скопје

Тираж
300 примероци